

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपालमा शिक्षाको प्रारम्भ गुरुकुल प्रणालीबाट भएपनि समयको माग र व्यक्तिहरूको चाहना अनुसार शिक्षाको स्वरूप र विषयवस्तुको ढाँचा पनि परिवर्तित र परिस्कृत हुदै गएको ऐतिहासिक तथ्य छ । गुरुकुल शिक्षामा शिष्य विद्या आर्जन गर्न गुरुको आश्रममा जानुपर्ने, गुरुमा नै शिक्षाको सम्पूर्ण प्रकृया निर्भर रहने, कुनै विशिष्ट किसिमको पाठ्यक्रम वा पाठ्यपुस्तक नहुने र संस्कृत भाषाको माध्यमबाट शिक्षा दिने जस्ता प्रचलन रहेको थियो । त्यस्तै लिच्छविकालीन शिक्षा प्रणालीमा कला, संस्कृति, साहित्य, वेद, ज्योतिष आदि विषयमा उच्चस्तरको पढाई हुने गरेको अभिलेख पाइन्छ, (अधिकारी, २०६०) ।

मानव सभ्यताको विकासक्रमसंगै शिक्षाको प्रारम्भ भएको मानिन्छ । नेपालमा वि.सं. १९१० सालमा थापाथली दरवारमा स्थापना भएको अंग्रेजी स्कूल देखि शैक्षिक क्षेत्रलाई व्यवस्थित गर्न धेरै प्रयासहरू भए तर राणाकालमा फस्टाउन सकेन । २००७ सालको परिवर्तन पछि शिक्षामा आधुनिकताको प्रवेश भएको दावि गरिन्छ । २०१४ सालतिर कलेज अफ एजुकेशनको स्थापनासंगै पाठ्यक्रमको निरूपण गर्ने कार्यको थालनी गरिएको थियो । तर वि.सं. २०२८ को शिक्षा पद्धतिले पाठ्यक्रम निर्माण कार्यलाई क्रमबद्ध र व्यवस्थित गर्ने प्रयास गरेको थियो (गिरी, २०५९) ।

शिक्षा मानव जीवनको आधारभूत पक्ष हो, राष्ट्रिय विकासको मेरुदण्ड हो । शिक्षा ब्यक्तिको विकास र उन्नतिको आधार हो । शिक्षाको माध्यमबाट नै ब्यक्तिले आफू बाँचेको संसार र समाज बुझ्ने क्षमता र ज्ञानको भण्डार आर्जन गर्न सक्छ । शिक्षाले मानव जीवनका अवसरहरूलाई बढाउन मद्दत गर्दछ । परिवर्तित समयसंगै ब्यक्ति पनि परिवर्तित हुदै जानुपर्ने सर्वमान्य सिद्धान्त अनुरूप शिक्षाले ब्यक्तिलाई समायोजन हुन सिकाउँछ । त्यसैले शिक्षाले परिवर्तित समय अनुसार ब्यक्तिलाई अनुकूल हुन सिकाउँछ, (कोईराला २०६१) । व्यवस्थापन भन्नासाथ कुनै पनि पक्षको राम्रो तवरले बन्दोबस्त गर्नु, परिचालन गर्नु, सञ्चालन गर्नु भन्ने सामान्य अर्थमा बुझिन्छ । विद्यालयमा व्यवस्थापनको निकै महत्वपूर्ण स्थान रहन्छ । यदि उचित किसिमले त्यसको सञ्चालन, रेखदेख गर्न नसकेको

खण्डमा त्यसले सहीबाटो लिन नसकी असफल भएर जान सक्छ । विद्यालय एक सामाजिक एवं शैक्षिक संस्था भएकोले यसको भ्रन राम्रो व्यवस्थापन गर्नु अति आवश्यक हुन्छ । यहाँ हरेक बालबालिकाको भविष्य निर्माण गर्ने कार्य गरिन्छ । व्यवस्थापनले जनस्रोत र सामग्री स्रोतको उपयुक्त परिचालन गरी उच्चतम उपलब्धिका लागि वातावरणको सृजना गर्ने र काम प्रति सकारात्मक प्रवृत्तिको विकास गर्ने काम गर्दछ । हरेक संस्थाको सफलता संगठित एवं सामूहिक प्रयासबाट मात्र सम्भव हुन्छ । मा.वि. को उचित व्यवस्थापनको लागि नेपालमा पनि विभिन्न समयमा विभिन्न उपायहरू अपनाईदै आएको पाईन्छ । उदाहरणको लागि समय समयमा विद्यालयको संगठनमा परिवर्तन, व्यवस्थापन पक्षमा सुधार, योजना, नीति तथा निर्देशन एवं मा.वि. मा निशुल्क शिक्षाको व्यवस्था आदि व्यवस्थापनका सुधारका कार्यगत परिवर्तनहरू हुन, (पण्डित, २०५४) ।

शैक्षिक व्यवस्थापन भनेको शैक्षिक सेवाहरू प्रभावकारी एवं सफलतापूर्वक सञ्चालन गराउने प्रकृया हो । Encyclopedia of Education and Research का अनुसार शैक्षिक व्यवस्थापन भनेको कार्यकर्ताहरूको प्रयासमा सामञ्जस्य स्थापित गर्ने र उपयुक्त सामग्रीहरूलाई मानवीय गुणको विकास हुने गरि परिचालन गर्ने प्रकृया हो । यसले केटाकेटी तथा युवाहरूको विकासमा मात्र नभई वयस्क र विशेष गरि विद्यालयका कार्यकर्ताहरूको विकासमा चासो राख्दछ । (कोइराला तथा अन्य, २०५९) शिक्षालाई ज्ञान आर्जन गर्ने माध्यमको रूपमा लिइएको छ । शिक्षा विकासलाई हेर्दा मानिसले पार गर्दै आएका एक युगले अर्को युगलाई पाठ सिकाएको पाइन्छ । नेपालको स्थापना कालदेखिनै शिक्षाको शुरुवात भई यसको विकास आफ्नै गतिबाट हुँदै आएको पाइन्छ । प्राचिनकालमा बाबुले छोरालाई र आमाले छोरीलाई आ-आफ्नो ज्ञान र सीप अनुसारको शिक्षा दिने गर्दथे । प्राचिन नेपालको शिक्षा पूर्ण रूपमा गुरुकुल प्रणालीमा आधारित थियो । शिक्षाको आधार बेदलाई मानिएको थियो । नेपालमा शिक्षाको विकास धेरै पहिले देखि भए तापनि औपचारिक शिक्षाको विकासको थालनी वि.सं. २०१० सालमा जंगबहादुरको बेलायत भ्रमण पछि भएको मानिन्छ । वि.सं. २०१० साल असोज २७ गतेका दिन आफ्नो दरवार थापाथलीको भुईँतलामा पहिलो अङ्ग्रेजी पाठशालाको स्थापना गरे पश्चातमात्र भएको हो । (शर्मा एन्ड शर्मा, २०६५)

कला, कृति, संस्कृति, बौद्धिक एवं बुद्धिशिक्षाको प्रभाव राणाकालमा अङ्ग्रेजी शिक्षाको प्रभावमा समेत परेर स्वतःस्फूर्त रूपमा विकसित हुँदै आएको शैक्षिक व्यवस्थापनलाई १९९६ को शिक्षा इस्तिहारले कानूनी प्रबन्धको थालनी गरायो । २००७ सम्म आइपुग्दा एउटा कलेज, ११ वटा मा. वि. र ३२१ वटा प्रा. वि. राज्य नियन्त्रित शैक्षिक संस्थाको रूपमा देखा परे । हाल प्रशस्तै मात्रामा विद्यालय, उच्च मा.वि., आंगिक क्याम्पसहरू र निजी तथा सामुदायिक कलेजहरू सञ्चालित छन् । यी सबै संस्थाहरूको स्थापना र विकासमा समुदायको प्रमुख भूमिका रहेको पाईन्छ । शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ लागू भएपछि व्यवस्थापनको जिम्मा सरकारले लिएर समुदायको जिम्मेवारी तथा बोझ कम गरेको ठानियो र जनसहभागितामा कमी आयो भन्ने गरिन्छ । तर यसै बेला विद्यालय खोल्ने होड पनि चलि नै रह्यो । तलब, भत्ता र मसलन्द खर्च समेत सरकारले दिने हुदा विद्यालय खोल्न समुदाय आकर्षित भयो । शिक्षाको पहुँच बृद्धिमा सकारात्मक प्रभाव पऱ्यो । संख्यात्मक प्रगति र गुणात्मक उपलब्धि बिचमा तथा लगानी र प्रतिफल बिचमा सन्तुलन कायम हुन सकेन भन्ने कुराले निकै चर्चा पायो । २०२८ पछि शिक्षामा निजी क्षेत्रलाई प्रवेश गराएपछि सामुदायिक विद्यालयको चरित्र फेरियो र शिक्षा खुला बजारमा गएको कठोर सत्य पनि हाम्रो सामु छ । निजी विद्यालय खोल्न सकिने प्राबधान यो भन्दा पहिला पनि थियो तापनि नियमित रूपमा रहेको व्यापारीकरणका रूपमा थिएन ।

निजी क्षेत्रको प्रचार प्रसारपछि समुदायका सचेत र मध्यम वर्गीय अभिभावकहरू निजी विद्यालय तिर आकर्षित भए । उद्योग व्यवसाय र सामाजिक सेवाहरूमा राज्यको नियन्त्रण नरहने विश्व अर्थनीतिको प्रभाव तथा खुला प्रतिस्पर्धाबाट विकास गर्ने विश्व अर्थनीतिको प्रभाव सबै मुलुकमा बढ्न थाल्यो । यस क्रममा शिक्षा पनि विश्व व्यापार संगठनको सम्भौता भित्र पर्न थाल्यो । यसरी निजीकरण र व्यापारीकरण बढ्न थाल्यो । सामुदायिकविद्यालयले क्रमशः सचेत, जागरुक र आर्थिक रूपले सबल अभिभावकहरूको पारिवारिक पृष्ठभूमीबाट आएका बच्चाहरूलाई आकर्षण गर्न नसक्ने अवस्था आयो । सामुदायिकविद्यालयमा हुने गरेको गुणस्तरीय लगानी निजीक्षेत्रतर्फ स्थानान्तरणको लहर चल्यो । सो लहरमा नीति निर्माताहरू, प्रशासकहरू आफ्ना बालबच्चालाई निजी विद्यालयमा पढाउन थाले र सरोकारवाला समूहको चरित्रमा व्यापक परिवर्तन आयो । नीति निर्माण तहका निर्णयहरू आन्तरिक दक्षता बढाउन भन्दा सस्तो लोकप्रियतामा आधारीत प्रतिस्पर्धाबाट प्रभावित भए । शिक्षा निःशुल्क हुनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबन्धता भएपनि श्रोत

साधन परिचालन उचित व्यवस्थापन बिना नै शिक्षा निःशुल्क भएको प्रचार मात्रै गरियो । यथार्थमा प्राथमिक शिक्षा पनि निःशुल्क हुन सकेन । फलस्वरूप सःशुल्क र निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धि मुद्दाले राष्ट्रिय रुपमा नै ज्यादै चर्चा पायो । नेपालको शैक्षिक व्यवस्थापन गर्न २०११ देखि २०५५ सम्ममा २०१८, ०२४, ०२८, ०३८, ०४०, ०४९, ०५५ सम्म ८ वटा शिक्षा आयोगका प्रतिवेदनहरू बने । ती प्रतिवेदनहरूले दिएका सुझाव अनुसार गृहकार्यहरू पनि भए तथापि शैक्षिक क्षेत्रको अन्योल हटेन । २०५५ सम्म आईपुग्दा शिक्षालाई सान्दर्भिक र समाज सापेक्ष बनाउनका लागि गुणस्तर नियन्त्रण र व्यवस्थापनमा जनसहभागिता नबढाएसम्म समाज र शिक्षालाई एकाकार बनाउन सकिदैन त्यसैले प्रशासनिक विकेन्द्रिकरण र शैक्षिक विकेन्द्रिकरण संगसंगै जानुपर्दछ भन्ने कुराको महसुस गरियो । शिक्षाको व्यवस्थापनलाई विकेन्द्रिकरण अर्न्तगत स्वायत्त र उत्तरदायी बनाईनुपर्छ भन्ने मान्यताका आधारमा शिक्षा नियमावली परिवर्तन भयो तापनि तन्त्रमा आधारित र निर्वाचित निकायबाट मनोनित हुने नै प्रयोगमा आयो । सरोकारवाला वा वास्तविक उपभोक्ता सम्मिलित हुने सहभागितामुलक प्रक्रियाले उचित स्थान पाएन, (सापकोटा, २०५९) ।

शिक्षा नियमावली २०५९मा भएको व्यवस्था अनुसार विद्यालय व्यवस्थापन समिति भन्नाले विद्यालय सञ्चालन, रेखदेख र व्यवस्थापन गर्न अभिभावकहरूको तर्फबाट छानी पठाएको एकजना अध्यक्ष, अभिभावकहरूले आफूहरू मध्येबाट छानी पठाएका एकजना महिला सहित ३ जना सदस्य, विद्यालय रहेको गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाको सम्बन्धित वडाको वडा अध्यक्ष १ जना सदस्य, स्थानिय बुद्धिजीवि वा शिक्षाप्रेमीहरूमध्ये बाट विद्यालय व्यवस्थापन समितिले मनोनित गरेको एकजना सदस्य, विद्यालय संस्थापक वा चन्दादाताहरू मध्येबाट विद्यालय व्यवस्थापन समितिले मनोनित गरेको एकजना सदस्य, विद्यालय शिक्षकहरू मध्येबाट छानी पठाएको एकजना सदस्य र विद्यालयको प्राधानाध्यापक सदस्य सचिव, (शिक्षा नियमावली, २०५९) ।

गुणस्तरीय शिक्षा एक शब्दमा भन्नुपर्दा स्तरीय शिक्षालाई नै गुणस्तरीय शिक्षा भनिन्छ । समाजलाई गतिशिल र विकसित बनाउने प्रमुख माध्यम नै शिक्षा । शिक्षा बिना समाजले विकासको फड्को मार्न सक्दैन । तसर्थ गुणस्तरीय शिक्षा त्यो शिक्षा हो, जहाँ (क) उपयुक्त शैक्षिक लगानी जस्तै शिक्षाको लक्ष्य र उद्देश्य, विद्यार्थीहरू, शिक्षकहरू, भौतिक साधनहरू र अर्थ र पूजा (ख) शैक्षिक प्रकृया सम्पूर्ण लगानीलाई सहीरूपमा सञ्चालन गर्ने

प्रकृया नै शैक्षिक प्रकृया हो । जहाँ (i) शैक्षिक व्यवस्थापन (ii) विद्यार्थी संलग्नता (iii) शैक्षिक कार्यक्रम, विद्यार्थी प्रगति मुल्याङ्कन (ग) शैक्षिक उत्पादन शैक्षिक उपलब्धि नै शैक्षिक उत्पादन हो । वा शिक्षा प्रणालीको कार्यान्वयनबाट निस्कने उत्पादनलाई शैक्षिक उत्पादन भनिन्छ । कुनै पनि योजना वा कार्यक्रमको कार्यान्वयनपछि केहि न केहि फलको आशा गरिन्छ । यसैगरि शिक्षा प्रणालीको कार्यान्वयनपछि नतिजाको आशा गरिएको हुन्छ । यसरी विद्यार्थीहरूले के के सिके वा कति विद्यार्थीहरू सिकाई सिकन सफल भए भन्नुलाई शैक्षिक उत्पादन भनिन्छ । शैक्षिक उत्पादनलाई पूर्ण शैक्षिक उत्पादन र अपूर्ण शैक्षिक उत्पादन गरी दुई प्रकारमा बाढ्न सकिन्छ ।

शर्मा एण्ड शर्मा (२०६५) का अनुसार विद्यालयले कस्तो शिक्षाको अपेक्षा गरेको हो त्यसका लागि कस्ता लगानी भए, कस्ता प्रक्रिया भए कस्ता उत्पादन प्राप्त भयो, उत्पादित जनशक्तिले आफ्नो जीवनलाई राम्रोसँग सञ्चालन गर्ने सीप, दक्षता हासिल गरेको छ भने त्यसलाई गुणस्तरीय शिक्षा भनिन्छ (शर्मा एण्ड शर्मा, २०६५) ।

राउत, कुमार (२०६९) का अनुसार सामुदायिक विद्यालयहरूको शैक्षिक अवस्था उकासन र शैक्षिक क्रियाकलापलाई वाञ्छित लक्ष्यमा पुऱ्याउन व्यवस्थापनको अपरिहार्य भूमिका रहन्छ । स्तरीय व्यवस्थापनका कारणले नै विश्वका विकसित मुलुकको शिक्षा र गुणस्तर दुवैमा उच्च कोटी छ । समुन्नत र स्तरीय शिक्षाका लागि बहुपक्षीय प्रयत्नको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले सामुदायिक विद्यालयमा व्यवस्थापन पक्षको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक हासमा व्यवस्थापन पक्ष पनि त्यत्तिकै जिम्मेवार छ । सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक अवस्था सुर्धान व्यवस्थापन पक्षबाट शिक्षकलाई पेशाप्रति समर्पित हुने किसिमको वातावरण तयार गर्ने, शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात मिलाउने, विद्यालयमा पुस्तकालयको व्यवस्था गर्ने, विद्यार्थीले गरेको गृहकार्य नियमित रूपमा हेर्न लगाउने, प्रत्येक विद्यार्थीको प्रत्येक विषयको ब्यक्तिगत प्रगति विवरण राख्न लगाउने, विद्यार्थीमा अनुशासन र नैतिक आचरणको विकास गराउन एवं शैक्षिक क्षेत्रमा देखा परेका विसंगति विरुद्ध जनचेतना अभियान सञ्चालन गर्ने, शैक्षिक प्रदुषण रोक्ने, आफ्नो स्रोतले भ्याउने गरी शिक्षकलाई थप आर्थिक सुविधा उपलब्ध गराउने र विद्यालयमा स्वच्छ शैक्षिक वातावरण कायम राख्ने, राजनीतिक, धार्मिक एवं साम्प्रदायिक भावनाको आधारमा वातावरण धमिल्याउन नदिने कुराका अपेक्षा गर्न सकिन्छ (राउत, कुमार २०६९) ।

सापकोटा (२०६२) का अनुसार शैक्षिक गुणस्तर भनेको के हो? सधैँ वहसमा आउने गरेको प्रश्न हो यो । निक्कै हुन बाँकी रकेको छ, तापनि चिन्तनहरू, दृष्टिकोण र अवधारणाहरू प्रशस्तै आँकन थालेका छन् । गुणस्तरको शब्दार्थमा हेर्ने हो भने स्तर तुलना हो । मानव कार्य र आवश्यकताको आधारमा हेर्ने हो भने उपभोक्ताको सन्तुष्टि वा आवश्यकतालाई पूर्ति गर्नु गुणस्तर हो । अर्थशास्त्रीय कोणबाट हेर्दा सेवामा प्रभावकारीता, विश्वसनियता उपभोक्ता तथा लगानीकर्ताको सन्तुष्टि तथा उपभोक्ताको सामर्थ्य भित्र छ भने त्यो गुणस्तर हो ।

शिक्षाको गुणस्तर विकासका लागि व्यवस्थापनको ठूलो भूमिका रहन्छ । सकेसम्म धेरैको सहयोग र सहभागिता जुटाएर उद्देश्य पुरा गर्ने कला व्यवस्थापन हो । राम्रो र किफायति ढङ्गले काम गराउनु, सहि व्यक्ति सहि ठाँउमा राख्नु, अधिकार र उत्तरदायित्वको बाँडफाँड गर्नु, ब्यक्तिगत र सामुहिक भूमिका परिभाषित गर्नु, अन्तरनिहित क्षमता र भावनाको प्रस्फुटन गराउने लगाएतका क्रियाकलापहरू व्यवस्थापनका विशेषता हुन । व्यवस्थापन शासन होईन र निर्णय मात्र पनि होईन यो त सामाजिक क्रियाकलाप मानिन्छ (सापकोटा, २०६२) ।

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालयको भौतिक पक्षको व्यवस्था जहाँ कक्षाकोठामा फर्निचर रखाईको तरिका, कालोपाटी रखाई, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग र रखाईको व्यवस्था, सरसफाईको व्यवस्था त्यस्तै अफिस कोठाको राम्रो व्यवस्था, पुस्तकालयको व्यवस्था, शिक्षकको व्यवस्था, विद्यालयको आर्थिक स्रोत, परीक्षा सञ्चालन, अतिरिक्त क्रियाकलापको सञ्चालन, पाठ्यपुस्तकको समयमा व्यवस्थापन, शिक्षक दरबन्दी, शिक्षक र विद्यार्थीको अनुपात जस्ता पक्षहरूले शिक्षा प्रदान गर्ने कुरामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । उपरोक्त पक्षहरूको राम्रो सुधार गर्न सकेमा कुनै पनि विद्यालयमा विद्यार्थीलाई स्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ अतः विद्यालयमा राम्रो पढाई नहुनुको पछाडी कुन कुन पक्षको कमजोरी हो यसको लागि विद्यालयलाई के कसरी व्यवस्थापन गर्न सके गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ भन्ने अनुसन्धान गर्न यो मेरो अध्ययन सान्दर्भिक ठानेर यो अध्ययन अगाडी बढाउने प्रयास गरेको छु ।

१.२ समस्याको कथन

शिक्षा ब्यक्तिको जन्मसिद्ध अधिकार हो । गुणस्तरीय शिक्षा विना कुनै पनि ब्यक्तिले आत्मोन्नति गर्न सक्दैन । गुणस्तरीय शिक्षाले नै ब्यक्तिको ब्यवहार परिवर्तन गर्ने गर्दछ । शिक्षा सर्वसुलभ, निशुल्क र अनिवार्य हुनुपर्दछ । समयको गतिशिलता र परिवर्तनशिलता संगै मानव समाजमा पनि परिवर्तन भईरहेको हुन्छ । अत समयको आवश्यकता र चाहना अनुसार शिक्षाको लक्ष्य र उद्देश्य पनि परिवर्तनशिल हुदै जानु पर्दछ । ठिक दिशाको ज्ञानको अभावमा बटुवाको यात्रा दिग्भ्रमित भई कुहिरोको काग जस्तो बन्दछ । दिशाहिन, भ्रमित वा गलत दिशामा गरेको यात्रा कष्टदायक, निरर्थक, अनुपयोगी सावित हुन्छ । त्यसैले ब्यक्तिलाई सहि दिशा प्रदान गर्न, ब्यक्तिको क्षमताहरू प्रतिभाहरू प्रष्फुटन गराउन गुणस्तरीय शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ । गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न विद्यालय ब्यवस्थापनको प्रमुख भूमिका रहन्छ । विद्यालयको भौतिक ब्यवस्थापन, प्रधानाध्यापक, अभिभावक, शिक्षकहरूको ब्यवस्था, विद्यार्थीहरू, वार्षिक योजना, सर्वपक्षीय समन्वय, निर्देशन र नियन्त्रण आदि विद्यालय ब्यवस्थापनको प्रमुख स्तम्भ हो । अन्यथा विद्यालयले राखेको लक्ष्य तथा उद्देश्य प्राप्त गर्न कठिन पर्दछ ।

विद्यालयको गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा प्रश्न चिन्ह लागिरहेको बेला कसरी गुणस्तरीय शिक्षाको विकास गर्न सकिन्छ भन्ने तड्कारो समस्यालाई विद्यालयको ब्यवस्थापन कसरी गर्ने भन्ने कुरा गम्भिर भएर सोच्नु पर्दछ । वा कुन कुन उपायद्वारा स्तरीय शिक्षा बालबालिकालाई प्रदान गर्न सकिन्छ , कसरी शिक्षक कर्मचारीको मनोभावनालाई उच्च वा उत्प्रेरीत गर्न सकिन्छ, विद्यालयको लागि आर्थिक वा बजेटको तर्जुमा कुन कुन श्रोतबाट उपलब्ध गर्न सकिन्छ वा विद्यालयको चौतर्फी विकासको लागि के के पहल गर्न सकिन्छ वा विद्यालयको गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालयको ब्यवस्थापनले के कस्तो भूमिका निर्वाह गरेको छ र के के कमि कमजोरी विद्यालयमा रहेका छन् आदिलाई मनन गरी यस अनुसन्धानको उद्देश्य अनुरूप अध्ययनको समस्याको कथनको रुपमा “गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय ब्यवस्थापनको भूमिका” रहेको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

कुनैपनि विषयमा गरिने अध्ययन तथा अनुसन्धान चुनौतीपूर्ण कार्य हो । अध्ययन गर्ने क्रममा समस्या कहाँ छ, र समस्याको कारण के हो भनेर केलाउनु पर्दछ । कुनैपनि संघसंस्थाले राखेको उद्देश्य अनुसार उपलब्धि हाँसिल गर्न त्यति बेला मात्र सफल हुन्छ, जुनबेला त्यस संस्थाको श्रोत र साधनको व्यवस्था र उच्चतम उपयोग गर्न सकिन्छ, अन्यथा सम्भव हुन गाह्रो पर्दछ । विद्यालयको गुणस्तरीय शिक्षा विकासको लागि विद्यालय व्यवस्थापनको अपरिहार्य भूमिका रहन्छ । स्तरीय व्यवस्थापनका कारणले नै विश्वका विकसित मुलुकको शिक्षाको स्तर उच्चकोटीको रहन गएको छ । सम्मुन्नत र स्तरीय शिक्षाले नै देशलाई अग्रस्थानमा पुऱ्याउँदछ तसर्थ यसका लागि विद्यालय व्यवस्थापन गर्नु महत्वपूर्ण कार्य मानिन्छ अत यो शोध अध्ययन गर्नु औचित्यपूर्ण छ । ब्यक्तिको सर्वाङ्गण विकास गुणस्तरीय शिक्षाले नै गर्दछ । गुणस्तरीय शिक्षाका लागि विद्यालयमा उपलब्ध गराउनु पर्ने भौतिक सुविधा, शैक्षिक सामग्री, उपयुक्त शैक्षिक वातावरण नै विद्यालय व्यवस्थापनको तत्वहरू भित्र पर्दछ, यी कुराहरूको बारेमा यस अध्ययन भित्र समेटिने हुँदा औचित्यपूर्ण मानिन्छ ।

विद्यालयले प्रदान गर्ने शिक्षा गुणस्तरीय हुनु पर्दछ । शिक्षालाई स्तरीय बनाउन उपयुक्त भौतिक सुविधा, योग्य शिक्षक, विषयवस्तु अनुरूप शैक्षिक सामग्रीहरू, पुस्तकालय, विज्ञान विषयका लागि प्रयोगात्मक कक्षा, अतिरिक्त क्रियाकलाप सामग्रीहरू आदि विद्यालयमा उपलब्ध गराउनु पर्दछ । अनिमात्र गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ । यसको व्यवस्था गर्न विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिका रहन्छ, भन्ने तर्फ ध्यान आकर्षण गराउन यस अध्ययनले सहयोग गर्दछ, साथै विद्यालयको गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिकाको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान नभएको हुँदा यस अध्ययनबाट विद्यालयले प्रदान गर्ने शिक्षा कसरी कुन कुन पक्षमा सुधार गर्न सके गुणस्तरीय शिक्षा हुन सक्छ, विद्यालयलाई राम्रो व्यवस्थापन गर्न सो अध्ययन सहयोगी हुन सक्छ र विद्यालयको सञ्चालन सुरुदेखि नै राम्रोसंग गर्नसके शैक्षिक उपलब्धि पनि राम्रो हुने हुदा विद्यालय व्यवस्थापनले नै गुणस्तरीय शिक्षा विकासको लागि कुन कुन तत्वहरूमा सुधार र व्यवस्था गर्न कस्तो रणनीति, योजना कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ भन्ने मार्गदर्शन गर्न यो अध्ययन औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अनुसन्धानका निम्न लिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- क) गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनले खेल्ने भूमिकाको पहिचान गर्नु ।
- ख) सामुदायिक विद्यालय र संस्थागत विद्यालयको व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू पत्ता लगाउनु ।
- ग) गुणस्तरीय शिक्षा विकासको लागि अपनाउनु पर्ने सुधारका उपायहरूको खोजी गर्नु ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

यस अध्ययनका लागि अनुसन्धानात्मक प्रश्न निम्नानुसार रहेका छन् :

- १) गुणस्तरीय शिक्षा विकास गर्न विद्यालय व्यवस्थापनको कस्तो भूमिका रहन्छ ?
- २) सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको वर्तमान व्यवस्थापनको अवस्था कस्तो छ ?
- ३) विद्यालयहरूले गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि के कस्ता सुधारका उपायहरू अपनाउन सकिन्छ ?
- ४) गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि आवश्यक तत्वहरू के के हुन् ?
- ५) विद्यालय व्यवस्थापन गर्न कुन कुन पक्षहरूलाई सुदृढ बनाउनु पर्दछ ?

१.६ अध्ययनका परिसिमाहरू

यो अध्ययन पाँचथर जिल्लाको फिदिम स्रोत केन्द्र भित्रका दुईवटा सामुदायिक विद्यालय र दुईवटा संस्थागत विद्यालयमा मात्र सीमित रहेको छ । छनौटमा परेका विद्यालयका प्र.अ., वि.ब्य.स., अध्यक्ष, सदस्य, शिक्षक र विद्यार्थीहरूसंग प्रत्यक्ष अर्न्तवार्ता, प्रश्नावली र अवलोकनको माध्यमबाट गरिएको छ । यस अध्ययनका निष्कर्षहरू देशका अन्य क्षेत्रका विद्यालयहरूमा लागु नहुन पनि सक्छ ।

१.७ अध्ययनमा प्रयोग भएका शब्दावलीहरूको परिभाषा

एस.एल.सी. परीक्षा : नेपालमा कक्षा १० पार गरेपछि उच्च शिक्षामा जानको लागि एउटा राष्ट्रिय स्तरको परीक्षा लिईने गरीन्छ जसलाई प्रवेशिका परीक्षा वा एस.एल.सी. परीक्षा भनिन्छ ।

- सामुदायिक मा.वि. : शिक्षा ऐन २०२८ तथा शिक्षा नियमावली २०५८ का अनुसार सामुदायिक विद्यालय भन्नाले नेपाल सरकारबाट नियमित रूपमा अनुदान पाउने गरी अनुमति वा स्वीकृति प्राप्त गरेको विद्यालय बुझिन्छ ।
- शैक्षिक व्यवस्थापन : सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन भन्नाले त्यहाँको आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक क्रियाकलापको व्यवस्थापन भन्ने अर्थमा यो अध्ययन केन्द्रित छ ।
- संस्थागत मा.वि. : एक व्यक्ति तथा समूहको लगानीका स्थापना भएको विद्यालय जसको सम्पूर्ण आर्थिक भार व्यक्ति वा शेयर सदस्यले व्यहोर्ने सर्तमा स्थापना भएको विद्यालय जनाउँछ ।
- सरोकारवाला : यस अध्ययनको लक्षित समूहहरूसंग सरोकार राख्ने संघसंस्था वा व्यक्तिहरूलाई सम्झनु पर्दछ ।
- पूर्ण शैक्षिक उत्पादन : शिक्षामा गरिएको लगानी अनुसारको प्रक्रिया पूरा गरी शैक्षिक उद्देश्य प्राप्त गरेको उत्पादित जनशक्तीलाई पूर्ण शैक्षिक उत्पादन भनिन्छ ।
- अपूर्ण शैक्षिक उत्पादन : शिक्षा प्रणालीको उद्देश्य पूरा गर्न नसकेका जनशक्तीलाई अपूर्ण शैक्षिक उत्पादन भनिन्छ ।
- गुणस्तरीय शिक्षा : तुलनात्मकरूपमा स्तरीय शिक्षालाई गुणस्तरीय शिक्षा भनिन्छ ।
- विद्यालय व्यवस्थापन समिति : विद्यालयको सञ्चालन, व्यवस्थापन, रेखदेख, नियन्त्रण र निर्देशन गर्न शिक्षा नियमावली बमोजिम प्रत्येक विद्यालयमा गठित व्यवस्थापन समितिलाई विद्यालय व्यवस्थापन समिति भनिन्छ ।

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

कुनैपनि वैचारीक पक्षको अध्ययन र उक्त अध्ययनको आधारमा सैद्धान्तिक खाका निर्माण पश्चात अध्ययनसंग सम्बन्धित शोधपत्र, सान्दर्भिक प्रतिवेदन, विभिन्न विद्वान दार्शनिक र शिक्षाविद्हरूको लेखहरूको पुनरावलोकनले यस अध्ययनलाई थप प्रष्ट पार्न सहयोग पुऱ्याउने हुँदा प्रकाशित लेख, शोधपत्रहरू र सान्दर्भिक प्रतिवेदनका सारलाई यहाँ राखिएको छ । अतः यस अनुसन्धानात्मक कार्यको औचित्यलाई पुष्टि गर्न सम्बन्धित अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका र सम्बन्धित अनुसन्धानात्मक लेखहरूको अध्ययन अपरिहार्य भएको हुनाले निम्नानुसार संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

राउत (२०६१) का अनुसार सामुदायिक विद्यालयको व्यवस्थापन पक्ष दयनिय, विद्यालय परिवारलाई समुदायको नगन्य सहयोग प्राप्त, विद्यालयको शैक्षिक पक्षभन्दा भौतिक पक्षमा जोड दिएको, विद्यालयका प्रशासक आफूलाई उच्च स्तरको कर्मचारीको रूपमा चिनाउन चाहने र शिक्षक/शिक्षिकाहरू जागिरे जीवन विताउने गरेको, विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थी निम्न आर्थिक अवस्थाका कारण उनीहरू खेतीपातीको समयमा विद्यालयमा भन्दा खेतीपातीलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने हुँदा विद्यार्थीमा नियमितता नभएकोले विद्यालयलाई शैक्षिक व्यवस्थापन गर्न गाह्रो परेको र शैक्षिक स्तर खस्कँदो रहेको पाइयो भन्ने निष्कर्ष निकालेको छ । संस्थागत विद्यालयको व्यवस्थापनको अध्ययन गर्दा विभिन्न व्यक्तिको लगानीबाट सञ्चालन गर्ने भएकोले मुनाफा कमाउने उद्देश्यबाट गरेको विद्यालयको भौतिक पक्ष दयनिय भएको संस्थागत विद्यालयका अभिभावकहरू आर्थिक रूपमा मध्यम स्तरका भएकाले चेतनाको कारणले गर्दा विद्यालयको हरेक कृयाकलापमा सहभागी हुने गरेको, विद्यालयको पढाईको स्तर के कस्तो छ भनेर अभिभावकबाट नियमित रूपमा निरीक्षण र अनुगमन हुने गरेको पाईन्छ । भौतिक पक्ष कमजोर भएपनि विद्यालयमाथि अभिभावकको दबाव, प्रतिस्पर्धामा विद्यालयलाई लैजानुपर्ने बाध्यताले गर्दा विद्यालयको अन्य पक्षलाई भन्दा शैक्षिक पक्षलाई पहिलो प्राथमिकता दिई शैक्षिक गुणस्तर निर्धारण गर्न लागिपरेको देखिन्छ, भन्ने कुरा प्रस्तुत गरेको पाईन्छ, (राउत, २० ... ।

पौडेल (२०६०) का अनुसार निजीकरण र उदारीकरण जस्ता कुरा शिक्षा क्षेत्रमा प्रवेश गरेकोले महङ्गो शिक्षाले छिट्टै फूलने फूलने अवसर प्राप्त गरेकाले सामुदायिक विद्यालयले दिने सस्तो नाममा अति कमजोर बन्दै गएको हो । सीमित ब्यक्तिबाट नाफा आर्जनको उद्देश्यले निजी संस्थागत एवं विदेशी सम्बन्धनबाट खुलेका विद्यालयमा शिक्षाको गुणस्तर राम्रो देखिनु, निर्णय प्रकृया छिटो छरितो र उचित व्यवस्थापनले गर्दा हो भने सामुदायिक विद्यालयमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति रबर स्टेम्प को अवस्थामा भएको हुनाले सामुदायिक विद्यालयहरूलाई निजी तथा अन्य विदेशी सम्बन्धन प्राप्त विद्यालयहरूको स्तरमा उठाउन शिक्षा नियमावली परिवर्तन गरी विद्यालय व्यवस्थापन समिति समग्रमा शक्तिशाली बनाउनु पर्ने कुरा ब्यक्त गर्नुभएको पाईन्छ, पौडेल (२०६०)मा उद्धृत ।

राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०४९) ले शैक्षिक व्यवस्थापनको सम्बन्धमा विद्यालयहरू पुरा समय सञ्चालन नरहने गरेकोले प्र.अ.द्वारा विद्यालय समयसम्म सञ्चालन गराउनु पर्ने, विद्यालयमा शैक्षिक सामग्री, पाठ्य सामग्री तथा सहायक सामग्रीको व्यवस्था गर्नुपर्ने, विद्यालय भित्र प्रत्येक शिक्षक तथा कर्मचारीमा उत्तरदायी भावनाको अभाव रहेको पाईन्छ । त्यसैले यस सम्बन्धमा आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने, विद्यालय हाता, कक्षाकोठा र अन्य कोठाहरू व्यवस्थित गर्नुपर्ने, आर्थिक रुपमा विद्यालयहरू केन्द्रमुखी भएको पाईन्छ, त्यसो नभई विद्यालयलाई आत्ममुखी बनाउनु पर्ने, विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई सक्रिय बनाई सम्भव भएसम्म जनसहभागिता बढाउनुपर्ने कुराहरूमा जोड दिएको पाइन्छ, (रा.शि.आ. २०४९) ।

उच्च स्तरीय राष्ट्रिय आयोग (२०५५) को शिफारिसमा शैक्षिक व्यवस्थापनका समस्या र समाधानको लागि प्र.अ. को नियुक्ति, काम कर्तव्य नाम मात्रको रहेकोले यसबाट अपेक्षित भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने बनाउनको लागि प्राथमिक विद्यालयमा निम्न माध्यमिक योग्यता, निम्न माध्यमिक तहमा माध्यमिक योग्यता र माध्यमिक विद्यालयमा उच्च माध्यमिक तहको योग्यता भएका ब्यक्तिहरू वीचबाट प्रतियोगिता गराई सक्षम र योग्य ब्यक्तिलाई प्र.अ. छान्नुपर्ने, विद्यालयमा व्यवस्थापन सम्बन्धमा सुव्यवस्था गर्नको लागि आवश्यक पर्ने विद्यार्थी, शिक्षक, भौतिक आदि व्यवस्थापन हेरेर विद्यालयका प्रधानाध्यापकले योजना बनाई काम गर्नुपर्ने, विद्यालय व्यवस्थापन समिति गठन गरी त्यसलाई विद्यालयको

हित र आवश्यकतामा अत्याधिक परिचालन गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको पाईन्छ, (उ.रा.शि.आ. २०५५) ।

सापकोटा (२०६३) का अनुसार शैक्षिक गुणस्तरको अर्थ र शिक्षाको गुणस्तर विकास गर्न विद्यालय व्यवस्थापनले नै भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ भन्ने कुरा ब्यक्त गर्नुभएको छ । गुणस्तर भन्ने शब्दको अर्थ स्तर तुलना हो । अर्थशास्त्रीय कोणबाट परिभाषित गर्ने हो भने सेवामा प्रभावकारीता, विश्वसनियता, उपभोक्ता तथा लगानीको सन्तुष्टि तथा उपभाक्ताको सामर्थ्यभिन्न पनि छ भने त्यो गुणस्तर हो । ब्यक्तिले आफ्नो जीवनलाई सही मार्गमा डोहो-च्याउन प्रदान गरिने स्तरीय शिक्षा नै गुणस्तरीय शिक्षा हो । सकेसम्म धेरैको सहयोग र सहभागिता जुटाएर उद्देश्य पुरा गर्ने कला व्यवस्थापन हो । राम्रो र किफायति ढङ्गले काम गराउनु, सही ब्यक्ति सही ठाँउमा राख्नु, अधिकार र उत्तरदायित्व बाँडफाँड गर्नु, ब्यक्तिगत र सामूहिक भूमिका परिभाषित गर्नु अन्तरनिहित क्षमता र भावनाको प्रस्फुटन गराउने लगायतका कृयाकलापहरू व्यवस्थापनका विशेषताहरू हुन । व्यवस्थापन शासन होईन र निर्णय मात्र पनि होईन यो त सामाजिक क्रियाकलाप हो । व्यवस्थापन प्रकृत्यामा मूलभूत रूपमा चारवटा तत्वहरू वा अंगहरू अपनाईन्छन् । त्यसलाई सूत्रमा PODC भन्ने गरिन्छ । (सापकोटा, २०६३) मा उद्धृत ।

वाग्ले तथा कार्की (२०५७) का अनुसार नेपालको वर्तमान शिक्षाको दृश्यपटल जति फराकिलो छ त्यहि अनुरूप यसको विगत साँघुरिदै गएको छ । इतिहास त्यस्तो अनुभव र गोरेटो हो जसलाई पछ्याउदै नेपालको शिक्षा प्रणाली अहिलेको अवस्थामा आईपुगेको छ । यो अवस्थामा आईपुग्न यसले असंख्य बाटो छिचोल्दै कतै चिप्लदै त कतै भुल गर्दै हिड्नु परेको थियो । नेपालको विगत शिक्षाको अवसरबाट पटककै बञ्चित थिएन । कुनै न कुनै शिक्षा प्रणालीबाट यो मुलुक अवश्य अभिप्रेरित थियो (वाग्ले तथा कार्की २०५७) ।

उपरोक्त लेख, प्रतिवेदन, कार्यपत्र, शोधपत्र, पत्र-पत्रिका तथा चिन्तनहरूको अध्ययनबाट विद्यालयको गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि एकपक्षीय तवरले सम्बन्धित पक्षहरू जस्तै विद्यालयको भौतिक पक्षको व्यवस्थापन, शिक्षकको व्यवस्थापन, विद्यार्थीको व्यवस्थापन, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघ र विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरूको महत्वपूर्ण भूमिका हुनु जरुरी देखिन्छ । भनिन्छ एक हातले

ताली समेत बज्ज सक्रमैन, एक ब्यक्तिको विकास समाजको विकास होईन तसर्थ विद्यालयको गुणस्तरीय विकासको लागि विद्यालय ब्यवस्थापनको राम्रो ब्यवस्थापन हुनुपर्दछ ।

यो अध्ययनले संस्थागत र सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक ब्यवस्थापनको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने, शैक्षिक ब्यवस्थापनमा आर्थिक ब्यवस्थापनको प्रभावको विश्लेषण गर्ने, शैक्षिक ब्यवस्थापनका समस्याहरू पत्ता लगाउने र शैक्षिक ब्यवस्थापनको सुधारका उपायहरू सुल्झाउने, उद्देश्यहरू राखेर सम्बन्धित विद्यालयका सरोकारवालाहरूसंग छुट्टाछुट्टै प्रश्नावलीहरू भराई सोको आधारमा विद्यालयको विद्यालय ब्यवस्थापन पक्षसंग सम्बन्धित समस्याहरू र संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालय ब्यवस्थापनका फरकपनहरू खोजी गरिएको थियो ।

२.२. सैद्धान्तिक खाका

विद्यालयको गुणस्तरीय शिक्षा विकासको लागि विद्यालय ब्यवस्थापन सम्बन्धित विश्लेषण गर्न Elton Mayo (1880-1949) ले प्रतिपादन गरेको मानव सम्बन्ध सिद्धान्त र म्याक्स वेबरको कर्मचारी तन्त्रको सिद्धान्त सान्दर्भिक हुने भएकोले तल उल्लेख गरिएको छ ।

सन १८६४ मा जर्मनीमा जन्मेका समाजशास्त्री म्याक्स वेबरका अनुसार कर्मचारी तन्त्रमा श्रमविभाजनद्वारा कार्यलाई विशिष्टिकरण गर्न सकिन्छ । स्पष्ट रूपमा अधिकारको श्रृङ्खला व्यक्तिगत तथा अन्तर सम्बन्धित सामूहिक सम्बन्ध, पदीय अधिकार तथा कर्तव्यबोध, प्राविधिक सक्षमतामा आधारित कर्मचारी छनौट पद्दती, पदीय अधिकार सगै पदोन्नतिको व्यवस्था संगठन उच्च स्तरका इमान्दारिता जस्ता पदलाई आधार मानेर म्याक्स वेबरका अनुसार संस्थामा कार्यरत कर्मचारीको काम, कर्तव्य र उत्तर दायित्वलाई स्पष्ट परिभाषित गरिने भएकोले कर्मचारीहरू बीच आपसी सम्बन्ध राम्रो रहन्छ । श्रम विभाजन योग्यता सक्षमता र सीप अनुसार हुने भएकोले कामको विशिष्टिकरण हुन्छ । “उचित व्यक्ति, उचित पद,” को सिद्धान्त लागु गर्दा काममा नियमितता छरितोपन बढ्छ । काममा अनुशासन कार्यविधि र योजना भएकोले सुव्यवस्थित र संगठित कार्य हुन्छ, नीति नियम तथा कार्यविधिद्वारा सम्पन्न गरिने काम प्रभावकारी नियमित र व्यवस्थित हुन्छ । (कोइराला, २०६३)

म्याक्स वेवरका सिद्धान्त अनुसार विद्यालयका व्यवस्थापक, प्र.अ.ले निश्चित नीति नियम, योजना र कार्यनीति तयार गरी उचित व्यक्तिलाई उचित पद र काम सुम्पेर श्रम विभाजन गरी अध्ययनका विषयहरू जिम्मा दिएमा शिक्षण कार्य नियमित व्यवस्थित र छरितो भई विद्यालयको व्यवस्थापनमा प्रभावकारीता आउन सक्छ ।

Elton Mayo (1880-1949) मानव सम्बन्ध सिद्धान्तका अनुसार कुनैपनि संगठनमा काम गर्नेहरूका बीच राम्रो मानव सम्बन्ध भएमा कार्य सम्पादन राम्रो र स्तरीय हुने र यसको विपरित मानव सम्बन्ध राम्रो नभएमा कार्य सम्पादन ढिलो, नराम्रो र कम गुणस्तरीय हुने हुन्छ यस सिद्धान्तलाई Interpersonal behaviour पनि भनिन्छ । मानव सम्बन्धको सिद्धान्तले मानव सम्बन्ध भनेको व्यवस्थापक र कामदारको अन्तर्क्रियामा निर्भर हुने कुरा उल्लेख गरेको छ । व्यक्ति पनि व्यवस्थापनको एक अंग हो । समूह सञ्चालन, नेतृत्व, उत्प्रेरणा, सहभागीता, सञ्चार, व्यक्तित्व जस्ता मानविय व्यवहारले व्यवस्थापनलाई सहि दिशा बोध गर्दछ । मानव सम्बन्ध सिद्धान्तले संगठन भित्र हुने विभिन्न व्यवहारलाई जोड दिएको हुन्छ । मानव सम्बन्ध भन्नाले मानिसलाई मानिस जस्तो व्यवहार गर्नु हो । मानिसलाई संगठनको वस्तु वा अन्य कुनै सम्पति जस्तो रूपमा लिनु हुदैन । यसको आफ्नै बेग्लै मानविय अस्तित्व हुन्छ भनी मान्नु पर्दछ । मानव सम्बन्ध यस अर्थमा पनि व्यापक छ कि यसले सबै सामाजिक व्यक्तित्व र अर्को व्यक्तिको व्यक्तित्वसंग पारस्परिक सम्बन्ध हुने सबै सामाजिक विज्ञानहरूको अध्ययन गर्न जोड दिन्छ । यदि सबै व्यक्ति मिलेर उद्देश्यहरू पूति गर्नु छ भने एकले अर्कोलाई चिन्नै पर्दछ । यस अनुसार मानव सम्बन्ध त्यस्तो कला हो जो व्यवस्थापकले बुझेर मात्र व्यवहार गर्नुपर्दछ जसको अनुभव र प्रयोग ईन्कार गर्न सकिदैन । विद्यालयमा पनि प्र.अ., शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूका विचमा मानविय सम्बन्ध स्थापना गर्न सकिएमा मात्र शैक्षिक व्यवस्थापनलाई सुदृढ गर्न सकिन्छ भन्ने आधारमा यो शोधलाई मानव सम्बन्ध सिद्धान्तको सैद्धान्तिक खाकामा राखेर हेरिएको छ । (कोईराला, २०५९) मा उद्धृत ।

संगठनको सफलताको निम्ति संगठन भित्र मानवीय सम्पर्क, समन्वय, सुपरिवेक्षण, निर्देशन र कार्य वातावरण जस्ता महत्वपूर्ण अवस्थाहरूको सृजना गर्न, संगठन भित्रका मानिसहरूलाई कार्य प्रेरणा प्रदान गर्न पारस्परिक समन्वय कायम गरी निर्देशित अवस्थामा कायम राख्न उनीहरूको मान्यता, साँस्कृतिक धारणा, सामाजिक भावना सीप, योग्यता,

संस्कार जस्ता कुराहरूले महत्वपूर्ण स्थान ओगटेका हुन्छन् । यसरी प्रशासकिय कार्यहरूको सफलता कडा नियन्त्रणबाट मात्र होईन कर्मचारीहरूको सामाजिक र पारस्परिक सम्पर्क, समन्वय र आवश्यकताको परिपूर्ति हुनसक्ने वातावरणबाट सम्भव हुन सक्छ भन्ने कुरा नै मानव सम्बन्ध सिद्धान्तको निष्कर्ष रहेको छ, (पौडेल, २०५३) मा उद्धृत ।

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालयको व्यवस्थापनलाई सुदृढ बनाउन शिक्षक, विद्यार्थी, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघ, सामुदायिक तथा गैह्र सामुदायिक संस्था जस्ता सबै पक्षलाई राम्रो समन्वय र सम्बन्ध हुनु आवश्यक देखिन्छ । मानव सम्बन्ध सिद्धान्त अनुसार विद्यालयले यस संग सम्बन्धित सबै पक्षहरूसंग राम्रो सम्बन्ध कायम गर्न सके सबैको विद्यालयलाई सहयोग प्राप्त हुन्छ । जसको परिणामबाट विद्यार्थीहरूलाई गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सक्दछ भन्ने मान्यता अनुसार यसलाई सैद्धान्तिक खाकाको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

२.३ शैक्षिक उपादेयता

मानिस चेतनशील र विवेकी प्राणीको रूपमा मानिन्छ । मानिसलाई स्तरीय शिक्षाले नै असल योग्य र दक्ष बनाउँदछ । भनिन्छ, बोट विरुवा सप्रनाका लागि गोडमेलको आवश्यकता पर्दछ । मानिस असल बन्नका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ । आजको २१ औं शताब्दीमा मानिसलाई आफूलाई दक्ष बनाउन चाहन्छ, त्यसको लागि पनि गुणस्तरीय शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ । यस शोध अनुसन्धान पुरा गर्न विभिन्न लेख, पुस्तक, प्रतिवेदनहरू अध्ययन गरियो । जस अन्तरगत विद्यालयको गुणस्तरीय शिक्षा विकासको लागि विद्यालयको व्यवस्थापनलाई वैज्ञानिक बनाउन सक्नु पर्दछ । जस अन्तरगत भौतिक व्यवस्थापन, शिक्षक, कर्मचारी व्यवस्थापन, शैक्षिक व्यवस्थापन, आर्थिक व्यवस्थापन र साधन र स्रोतको राम्रो परिचालन गर्न सक्नु पर्दछ ।

सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिकस्तर खस्कनुको कारणहरूमा कक्षाकोठामा अधिक विद्यार्थीको चाप, राम्रो शैक्षिक व्यवस्थापन गर्न नसक्नु, अनुकूल शैक्षिक वातावरणको अभाव हुनु, शिक्षक कर्मचारीको मनोबल कमजोर हुनु जस्ता कारणहरू रहेका छन् । अतः यी पक्षमा सुधार गर्न सके सामुदायिक विद्यालयको पढाइको स्तर सुधार गर्न सकिन्छ । संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक स्तरलाई अझ राम्रो बनाउन शिक्षक कर्मचारीहरूलाई समान

व्यवहार, तलब भत्ताको राम्रो सुविधा र प्रजातान्त्रिक व्यवहार विद्यालय प्रशासनबाट गरिनु पर्दछ ।

अतः गुणस्तरीय शिक्षा विकासको लागि विद्यालयको सर्वपक्षीय सुधार गरिनु पर्दछ भन्ने आशय साहित्यको पुनरावलोकनबाट प्राप्त भएको छ । निश्चय नै सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयले भौतिक, शैक्षिक, आर्थिक र शिक्षक कर्मचारीको राम्रो व्यवस्थापन गर्न सके गुणस्तरीय शिक्षाको विकास गर्न सकिन्छ । सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र अध्ययनको सैद्धान्तिक खाकाको अध्ययनले यस अध्ययनलाई समुचित आकार प्रदान गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । अध्ययनको ठोस अध्ययनको उद्देश्यहरू निर्माण गरी पूर्व अनुसन्धानमा के के कुराहरू पुरा गर्न बाँकी छन् र यस अनुसन्धानलाई कसरी अगाडी बढाउने भन्ने सम्बन्धमा समेत थप मार्ग निर्देशन प्रदान गरेको छ ।

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

यो अनुसन्धान कार्यलाई प्रभावकारी तरिकाले निष्कर्षमा पुऱ्याउन विद्यालयमा गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनसंग सम्बन्धित सरोकार वालाहरू संगको छलफल, अन्तरक्रिया र प्रश्नावलीबाट प्राप्त नतिजालाई व्याख्यात्मकशैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । विश्लेषण तथा व्याख्याका लागि तालिकाको प्रयोग गरी गुणात्मक विधि अपनाइएको छ ।

३.२ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया

कुनै पनि विषयको अनुसन्धानका लागि तथ्याङ्क संकलन गर्ने क्रममा लक्षित उद्देश्यहरूलाई ध्यानमा राखेर, तथ्याङ्क संकलन प्रकृया अपनाइन्छ । यो शोध पत्र तयार गर्ने क्रममा प्राथमिक तथा द्वितीय श्रोतको प्रयोग गरिएको छ । जस अनुसार प्राथमिक तथ्याङ्क शोधकर्ता आफैले उपस्थित भएर अनुसूची १,२,३,४,५ को आधारमा अन्तरवार्ता र प्रश्नावली प्रयोग गरी तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । त्यसै गरी द्वितीय स्रोत अर्न्तगत सूचनाका लागि सम्बन्धित संघ संस्थाका रेकर्डहरू अध्ययन गरी विभिन्न पत्र-पत्रिका, लेख रचना, ऐन कानून, नियमवलीका साथै सम्बन्धित प्रतिवेदनहरू अध्ययन तथा विश्लेषण गरी तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको थियो ।

सम्बन्धित मा.वि. का प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरू र अध्यक्षसंग प्रत्यक्ष अर्न्तवार्ता र सर्भे बाट तथ्याङ्क प्राप्त गरिएको छ । संभावनायुक्त नमूना छनौट विधिमा आधारीत भएर तथ्याङ्क संकलन र विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषण प्रक्रिया मूलतः व्याख्यात्मक प्रकृतिबाट गरिएको छ । यस अध्ययनको निष्कर्ष गुणात्मक विश्लेषण प्रकृयाबाट निरूपण गरिएको छ । यस शोध अध्ययनका लागि निम्न महानुभावहरूलाई उत्तर प्राप्त गर्न नमूनाको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

३.२.१ जनसंख्या

यो अनुसन्धान पूर्वी नेपालको पाँचथर जिल्लाको फिदिम स्रोतकेन्द्रमा रहेको श्री मेची इङ्ग्लिस स्कूल फिदिम -४, फिदिम गा.वि.स. वडा नं. १ मा रहेको श्री नयाँ नमूना मा.वि. फिदिम, फिदिम गा.वि.स. वडा नं. ५ रहेको श्री सुखबोध मा.वि. जोरसाल र भारपा गा.वि.समा रहेको श्री सिद्धेश्वरी मा.वि. भारपा गरी जम्मा ४ वटा विद्यालय र सो विद्यालयका प्र.अ.हरु शिक्षकहरु, विद्यार्थीहरु, अभिभावकहरु र वि.व्य.स.का अध्यक्ष तथा सदस्यहरु लगायतका शिक्षा सरोकारवालाहरु यस अध्ययनको जनसंख्याको रूपमा रहेका छन् ।

३.२.२ नमूनाको आकार

पाँचथर जिल्लाको फिदिम स्रोत केन्द्र अन्तर्गत पर्ने फिदिम गा.वि.स. र भारपा गा.वि.स.मा पर्ने २ वटा सामुदायिक मा.वि. र २ वटा संस्थागत मा.वि. गरि ४ वटा माध्यमिक विद्यालयहरु नमूनाको रूपमा छनौट गरिएको छ । नमूनाको आकार निम्नानुसार छ :

तालिका १ नमूनाको आकार

क्र.स.	विवरण	संख्या
१.	विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष	४
२.	विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्य	४
३.	प्रधानाध्यापक	४
४.	विद्यालयका शिक्षक	८
५.	अभिभावक	८
६.	विद्यार्थी	८

माथि उल्लेखित प्र.अ. शिक्षक, वि.व्य.स. अध्यक्ष विद्यार्थीहरुको नामावली अनुसूचीमा समावेश गरिएको छ ।

३.२.३ नमूना छनौट विधि

यस शोध अध्ययन गर्नका लागि पाँचथर जिल्लामा रहेको सामुदायिक मा.वि. ७४ संस्थागत मा.वि. ८ सामुदायिक नि.मा.वि. ५५ संस्थागत नि.मा.वि. २ सामुदायिक प्रा.वि. २६३ संस्थागत प्रा.वि. ३८ रहेका मध्ये यस जिल्लाको सदरमुकाम क्षेत्रमा पर्ने फिदिम श्रोत केन्द्र अन्तरगत सामुदायिक मा.वि. ६ संस्थागत मा.वि. ४ मध्ये उद्देश्य मुलक नमूना छनौट विधि र सम्भावना युक्त नमूना छनौट विधिको प्रयोग गरी अध्ययन गरिएको छ । फिदिम श्रोतकेन्द्रबाट सामुदायिक मा.वि. २ ओटा श्री सुखबोध मा.वि. जोरसाल र श्री सिद्धेश्वरी उ.मा.वि. भारपा ६ र संस्थागत विद्यालयमा श्री मेची इङ्गलिस स्कूल फिदिम-४ र नयाँ नमूना मा.वि. फिदिम - १ लाई छनौट गरिएको छ । नमूना छनौट विधि यस प्रकार छन् :

- क) विद्यालयको छनौट : विद्यालय छनौटका लागि उद्देश्य मुलक नमूना छनौट विधि प्रयोग गरिएकोमा फिदिम गा.वि.स. को २ वटा संस्थागत मा.वि. र एक वटा सामुदायिक मा.वि. र भारपा गा.वि.स.को १ वटा सामुदायिक उ.मा.वि. रहेका छन् ।
- ख) प्र.अ.को छनौट : छनौटमा परेका सबै विद्यालयहरूका प्र.अ.हरूलाई नमूनाको रूपमा छनौट गरिएको छ । यसमा ४ जना प्र.अ. हरू हुनुहुन्छ ।
- ग) शिक्षकको छनौट : नमूनामा परेका विद्यालयहरूमा रहेका २ जना शिक्षक १ महिला र १ जना पुरुष पर्ने गरी जम्मा ८ जना शिक्षकहरू छन् ।
- घ) विद्यार्थीहरूको छनौट : छनौटमा परेका विद्यालयका कक्षा ९ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू मध्ये १ जना छात्रा र १ जना छात्र गरी जम्मा ८ जना विद्यार्थीहरू छनौट गरिएको छ ।
- ङ) अभिभावकको छनौट : छनौटमा परेका प्रत्येक विद्यार्थीहरूको अभिभावकलाई नमूना अभिभावकको रूपमा लिई प्रति विद्यालय २ जनाका दरले १ जना महिला र १ जना पुरुष पर्ने गरी जम्मा ८ जना अभिभावकहरूलाई सम्भावनायुक्त नमूना छनौट विधिबाट छनौट गरिएको छ ।

च) वि.व्य.स. अध्यक्ष तथा सदस्यहरू :

छनौटमा परेका विद्यालयका वि.व्य.स.का अध्यक्षहरू ४ जना र समितिका सदस्यहरू ४ जना वि.व्य.स.सदस्यहरूलाई सम्भावनायुक्त नमूना छनौट विधि वाट छनौट गरीएको छ ।

३.२.४ नमूना छनौटको आधार :

यस अध्ययनको लागि आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गर्दा कम्तिमा विगत ३ वर्षदेखि एस.एल.सी. परीक्षामा सामेल भएका सामुदायिक विद्यालय र संस्थागत विद्यालयहरू भौगोलिक सुगमता तथा पायक पर्ने क्षेत्र, समावेशी आधार तथा कार्यक्षेत्रको आधारमा नमूना छनौट गरिएको छ ।

३.३ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान निश्कर्षमा पुऱ्याउन निश्चित साधनहरूको आवश्यकता पर्दछ । विद्यालयको गुणस्तरीय शिक्षा विकास गर्न के कस्ता उपाय अबलम्बन गरिनुपर्दछ ? कसरी विद्यालय राम्ररी व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ ? भन्ने कुरालाई पत्ता लगाउन दुई प्रकारका साधनहरू प्रयोग गरिएको थियो । प्राथमिक स्रोतका लागि प्रश्नावली, अन्तरवार्ता, प्रश्नावली र अवलोकन फारमको प्रयोग गरिएको थियो । द्वितीय स्रोतका लागि विभिन्न प्रतिवेदन, अभिलेख, पत्रपत्रिका, विभिन्न विद्वानहरूका भनाइ र सम्बन्धित ऐन कानूनहरूलाई लिइएको थियो ।

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू

प्राथमिक तथ्याङ्क अन्तर्गत शिक्षक विद्यार्थी, अभिभावक प्र.अ.तथा वि.व्या.स.सदस्य र अध्यक्ष आदि संग प्रत्यक्ष, अन्तरवार्ताद्वारा प्रश्नावली साथै विद्यालयको भौतिक स्रोत र साधनलाई अवलोकन गरेर प्राप्त तथ्याकहरूलाई अनुसूचीमा समावेश गरी प्रस्तुत गरिएको छ । साथै द्वितीय स्रोत अन्तर्गत विद्यालयको अभिलेख SIP तथा विद्यालयसंग सम्बन्धित लेख तथा रचनाहरूलाई समावेश गरिएको छ ।

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या

यस परिच्छेदमा पाँचथर जिल्लाको सदरमुकामा पर्ने फिदिम श्रोत केन्द्र अन्तर्गतका श्री सुखबोध मा.वि. जोरसाल फिदिम- ५ र भारपा गा.वि.स. मा पर्ने श्री सिद्धेश्वरी उ. मा.वि. भारपा र मेची ईङ्लिस स्कूल फिदिम -४ गढी र नयाँ नमूना मा.वि. फिदिम १ को शैक्षिक व्यवस्थापन बारे अध्ययन गरिएको छ । अध्ययन नमूना छनौटमा परेका विद्यालयमा विद्यालयका सम्बन्धित व्यक्तिहरू संग अर्न्तवार्ता, प्राप्त सुचना र स्थलगत अध्ययन भ्रमणबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । तीनै तथ्याङ्कको आधारमा गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि विद्यालयको के कस्तो व्यवस्था गरेको छ र विद्यालयको अबस्था कस्तो छ तालिकामा राखी विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

४.१ गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिका

यस अध्ययनको लागि नमूना छनौटमा परेका विद्यालयहरूको स्थलगत भ्रमण, सम्बन्धित व्यक्तिहरू तथा पदाधिकारीहरूसंगको अर्न्तवार्ता र सूचनाहरूबाट प्राप्त भएका तथ्याङ्कहरूको आधारमा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा गुणस्तरीय शिक्षा विकासको लागि विद्यालयहरूले गरेको विद्यालय व्यवस्थापनलाई निम्न भागमा बर्गीकरण गरेर विश्लेषण एव व्याख्या गरिएको छ ।

४.१.१ विद्यालयमा भौतिक व्यवस्थापन

छनौटमा परेका विद्यालयहरूको अबलोकन गरी अनुसूची १ को फाराम समेत भरी त्यसलाई अध्ययन गर्दा सामुदायिक विद्यालय श्री सुखबोध मा.वि जोरसाल फिदिमको भौतिक व्यवस्था पक्की भवन , शौचालय, आफ्नै स्वामित्वमा जग्गा भएको पाइयो र खानेपानीको पर्याप्त सुविधा नभएको, चमेना गृह र खेलमैदान नभएको, पुस्तकालय नभएको लेखा शाखा, छात्रावास, चमेना गृह, शिक्षक आवास पनि नभएको पाइयो । त्यस्तै गरी भारपा गा.वि.स.स को श्री सिद्धेश्वरी उ.मा.वि. भारपाको अध्ययन गर्दा, पक्की भवन शिक्षा ऐन र शिक्षा नियमावली अनुसार नै भएको पाइयो, खानेपानी शुद्ध नगरी वितरण, शौचालय तथा आफ्नै जग्गा जमिन भएको पाइयो । विद्यार्थीहरूको लागि खेलै चौरको व्यावस्था भएको पाइयो तर व्यवस्थित अतिरिक्त क्रियाकलापको कमी पाइयो । त्यसै गरी

अत्याधिक विद्यार्थीको कक्षा कोठामा चाप भएको पाइयो । संस्थागत विद्यालय श्री मेची इङ्गलिस स्कूल फिदिमको स्थलगत अवलोकनबाट भौतिक व्यवस्था शिक्षा नियमावली २०५९ मा व्यवस्था भए बमोजिम रहेको पाइयो तर शिक्षक आवास भने पाइएन । अर्को संस्थागत विद्यालय श्री नयाँ नमूना मा.वि. फिदिमको स्थलगत भ्रमणबाट उक्त विद्यालयको पक्कि भवन, आफ्नै जग्गा, शौचालयको व्यवस्था आदि राम्रो भएको पाइयो । यसरी सामुदायिक विद्यालय र संस्थागत विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापनालाई हेर्दा तुलनात्मक रूपमा संस्थागत विद्यालयको राम्रो देखियो । यस्तो हुनुमा सम्बन्धित पक्ष सँग सोधपुछ गर्दा सामुदायिक विद्यालयको स्रोत केवल जि.शि.का. को अनुदान रकम मात्र भएको र शुल्क उठाउन नपाउने सामुदायिक रणनीति, सचेत अभिभावकका आफ्ना बालबच्चाहरूलाई निजी विद्यालयमा आकर्षित गर्ने, जस्ता कुराहरूलाई दोष दिए । यस्तो हुनुमा अभिभावकहरूको राय यस्तो रहेको छ । स्कूलको अवस्था देख्दा तपाईंलाई सहयोग गरु जस्तो लाग्दैन ? भन्दा उनीहरू भन्छन् विहान बेलुकाको छाक टार्न मुस्किल परेको आर्थिक अवस्था बताए । संस्थागत विद्यालयका अभिभावकहरू भने सामुदायिक विद्यालयमा राम्रो पढाइ हुँदैन । अंग्रेजी माध्यमबाट पढाइ हुँदैन, अंग्रेजी अन्तराष्ट्रिय भाषा भएको, कक्षा कोठामा अधिक विद्यार्थी राखेर पढाइ हुने, पैसा होइन पढाइको मुख हेरेर संस्थागत विद्यालयमा छोराछोरी पढाइयो भनेर भन्छन् ।

अध्ययनमा संलग्न सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा पक्की भवन भएको पाइयो । शौचालय सबै विद्यालयमा भएको पाइयो । विद्यालयको भवनको अवस्थालाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका २ विद्यालयको भवन संख्या र अवस्था

क्र.स.	विद्यालयको नाम	टिनले छाएको	RCC	जम्मा भवन	कोठा संख्या
१.	श्री सुखबोध मा.वि. जोरसाल	६	०	६	१५
२.	श्री सिद्धेश्वरी मा. वि. भारपा	३	०	३	१२
३.	मेची इङ्गलिस स्कूल फिदिम	३	२	५	३८
४.	श्री नया नमूना मा.वि. फिदिम	२	२	४	२७

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६७

उपरोक्त तालिका अनुसार सामुदायिक विद्यालयको भवनभन्दा संस्थागत विद्यालयको भवन व्यवस्थापन राम्रो भएको पाइयो । जसको कारणले पढाइमा समेत राम्रो प्रभाव पारेको पाइयो ।

४.१.२ विद्यालयहरूमा शैक्षिक व्यवस्थापन

विद्यालयको गुणस्तरीय शिक्षा विकास गर्न शैक्षिक व्यावस्थान राम्रो हुनु पर्दछ । शैक्षिक व्यवस्थापनको लागि विद्यालय सँग सम्बन्धित सर्व पक्षको सहभागिता हुन आवश्यक पर्दछ । अन्यथा विद्यालयमा स्तरीय पढाइ सम्भव छैन । विद्यालयको शैक्षिक वातावरण शुद्ध र स्वास्थ्य वनाउन प्र.अ. व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षको प्रमुख दायित्व रहन्छ । विद्यालयको दैनिक कार्यक्रम सुचारु गर्ने, कक्षाकोठामा पढाइ राम्रो भए नभएको निरीक्षण गर्ने, विद्यार्थी भर्नाको नीति बनाउने र विद्यालयमा शान्त र अनुशासन वातावरणको श्रृजना गर्ने आफ्ना शिक्षक कर्मचारीलाई शिक्षा ऐन नियमावलीको परिधिमा राखेर काम लगाउन सक्नु पर्दछ । अन्यथा शिक्षाको गुणस्तर माथि उठन सक्दैन । अतः गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिएमा मात्र देशका लागि असल र सक्षम नागरिक उत्पादन गर्न सकिन्छ । हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रको लागि राज्यले सैदान्तिक होइन व्यवहारिक शिक्षा दिनको लागि पाठ्यक्रम परिवर्तन गरी लागू गर्नु पर्दछ । जस्तै परम्परागत रूपमा चलि आएको पेशा सूचीकार, जुत्ताबनाउने, सिकर्मी गन्धर्व आदिलाई व्यवसायिक विषयमा परिवर्तन गरी पाठ्यक्रमको विकास गरी लागू गर्नु पर्दछ । जसले गर्दा हाल भइरहेको बेरोजगारी समस्यालाई हल गर्न पनि यसले मद्दत गर्दछ । अतः शैक्षिक व्यवस्थापन भित्र, कक्षा संचालन, शिक्षणमा शैक्षिक सामाग्रीको प्रयोग, मुल्याङ्कन पद्धति र अतिरिक्त क्रियाकलाप आदि पर्दछन् ।

यस अध्ययनको क्रममा सामुदायिक संस्थागत दुबै विद्यालयमा प्र.अ.ले दैनिक कार्यतलिका निर्माण गरेको पाइयो । एक जना शिक्षकले पाँच छ घण्टीसम्म पढाउनु पर्ने र ६० जना देखि १२० जनासम्म विद्यार्थीहरूलाई एउटै कक्षामा राखेर पढाउने गरेको पाइयो । अतिरिक्त क्रियाकलापलाई कहिले काँहि मात्र गर्ने गरेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालय १९० देखि २०० दिनसम्म खुलेको पाइयो भने परीक्षा प्रणाली स्रोतकेन्द्र स्तरिय गर्ने भन्ने निर्णय भए तापनि आ-आफ्नै ढंगबाट सञ्चालन गर्ने गरेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयको विद्यार्थीहरूले गृहकार्य नियमित रूपमा नगर्ने गरेको पाइयो ।

यस अध्ययनको क्रममा संस्थागत विद्यालयका प्र.अ.हरूले दैनिक कार्य तालिका निर्माण गरेको पाइयो । एउटा कक्षा कोठामा ३०-४० जनासम्म मात्र विद्यार्थीहरू राखेर पढाइएको पाइयो । एकजना शिक्षकले ५/६ घण्टीसम्म पढाइएको पाइयो । विद्यालय २२० देखि २३० दिनसम्म खुलेको पाइयो । विद्यालयमा सह तथा अतिरिक्त क्रियाकलाप नियमित रूपमा गर्ने गरेको र वार्षिक २५ वटासम्म क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरेको पाइयो । संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूले गृहकार्य नियमित रूपमा गर्ने गरेको पाइयो र परीक्षा PABSON मार्फत एकै समयमा गर्ने गरेको पाइयो । समान्यतया तुलनात्मक रूपमा भन्नु पर्दा सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन भन्दा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन राम्रो भएको हुँदा शैक्षिक उपलब्धि पनि राम्रै भएको पाइयो ।

४.१.३ विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि

यस अध्ययनमा छनौट गरिएका विद्यालयमा विद्यार्थीहरूले हासिल गरेको शैक्षिक उपलब्धि निम्न अनुसार भएको पाइयो । विगत २०६४, २०६५, २०६६ वर्ष देखिका सामुदायिक विद्यालय श्री सुखबोध मा. वि. जोरसालको एस. एस. सी परीक्षाको नतिजा विश्लेषण गर्दा औसत १९ प्रतिशत देखिन्छ । त्यस्तै गरी श्री सिद्धेश्वरी मा.वि. भारपाका एस. एल.सी. विगत ३ वर्षका परीक्षाको नतिजा हेर्दा ४५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । संस्थागत विद्यालय श्री मेची इङ्गलिस स्कूलको एस.एल.सी. परीक्षाको नतिजा ९७ प्रतिशत भएको पाइयो । त्यसरी नै नयाँ नमूना मा.वि. फिदिमको एस.एल. सी. परीक्षाको औसत नतिजा ८७ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

तालिका ३ एस.एल.सी परीक्षाको शैक्षिक उपलब्धि

क्र.स.	विद्यालयको नाम	तह	२०६४	२०६५	२०६६
१.	मेची इङ्गलिस स्कूल	एस.एल.सी.	९२%	१००%	१००%
२.	नयाँ नमूना मा.वि.	एस.एल.सी.	८१%	८८%	९३%
३.	श्री सिद्धेश्वरी उ.मा.वि.	एस.एल.सी.	१०%	६८%	५७%
४.	श्री सुखबोध मा.वि.	एस.एल.सी.	१०%	२४%	२३%

स्रोत : जि.शि.का. पाँचथर (२०६७)

उपरोक्त विश्लेषणबाट हेर्दा सामुदायिक विद्यालय भन्दा संस्थागत विद्यालयको एस.एल.सी. परीक्षाको शैक्षिक उपलब्धि राम्रो भएको पाइयो । संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि हेर्दा विद्यालय, विद्यार्थी र अभिभावक सबै पक्ष पढाइप्रति जागरुक भएको देखिन्छ । भनिन्छ, घरमा अभिभावक शिक्षक हुन भने त्यसको प्रभाव उनीहरूको बालबच्चामा पर्दछ । आफ्नो बालबच्चाको पढाइको लागि उनीहरूको चासो विद्यालयमा थोरै संख्यामा राखेर अध्यापन र शिक्षकको लगनशीलता तथा विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन प्रभावकारी रहेकोले गर्दा नै संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि राम्रो भएको मान्न सकिन्छ ।

४.१.४ विद्यालयमा शिक्षक र कर्मचारीको व्यवस्थापन

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा शिक्षक र कर्मचारीको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । भौतिक व्यवस्थापन जतिसुकै राम्रो भएपनि यदि मानव श्रोतको राम्रो व्यवस्थापन गर्न सकिएन भने विद्यालयले राखेको लक्ष्य हासिल गर्न सक्दैन । शिक्षक तथा कर्मचारीलाई उत्प्रेरित गर्ने, विद्यालयको हरेक पक्षमा सहभागिता गराउने उनीहरूको व्यक्तिगत तथा संस्थागत विकासका लागि उचित वातावरण तयार गरिदिनु पर्दछ । जसबाट उनीहरू विद्यालय प्रति समर्पित भई आफ्नो काम कर्तव्य प्रति बफादार भई दिलो ज्यान दिएर लागि पर्दछन् । तसर्थ शिक्षक कर्मचारी विद्यालयको एक दिगो खम्बा हो । जसको आधारमा विद्यालय अड्केको हुन्छ । तसर्थ शिक्षक कर्मचारी भर्ना गर्दा योग्य, ईमानदार, कर्तव्यनिष्ठ, बफादार व्यक्ति छनौट गर्नु पर्दछ । छनौटमा परेका विद्यालयहरूको शिक्षक तथा कर्मचारीको व्यवस्थापन सम्बन्धि अध्ययन गर्दा निम्नानुसार पाईयो ।

शिक्षा नियमावली २०५९ ले एक शिक्षक बराबर पहाडमा ४० जन विद्यार्थी हुनु पर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । अतः संस्थागत विद्यालय विद्यालयमा मेची ईङ्गलिस स्कूलमा शिक्षा ऐन २०५८ ले तोके वमोजिम पाईयो । सामुदायिक विद्यालयमा श्री सिद्धेश्वरी मा.वि. भारपामा भने कक्षा ९ र १० मा कम्तीमा पनि ५० देखि १२० जनासम्म विद्यार्थी राखेर शिक्षकले अध्यापन गर्नु पर्ने वाध्यता रहेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकसंगको सोधपुछमा उहाँले यसो भन्नु भयो । शिक्षकको सामुदायिक दरबन्दी अनुसार तलब, ग्रेड, भत्ता प्रदान गरेका, माथिल्ला कक्षा पढाए बापत थप भत्ताको व्यावस्था नगरेको गुनासो गर्नुभयो । त्यस्तै मेची ईङ्गलिस स्कूलका माध्यमिक शिक्षकले भने तलब भत्ता

आदिमा सन्तुष्ट भएको बताउनु भयो । त्यस्तै श्री नयाँ नमूना मा.वि. का शिक्षकहरूले भने तलब भत्तामा आफ्नो शैक्षिक योग्यता अनुसार तलब भत्ता नपाएको गुनासो गर्नुभयो ।

तालिका ४ विद्यालयको शिक्षक विद्यार्थी अनुपात

क्र.स.	विद्यालयको नाम	शिक्षक सङ्ख्या	विद्यार्थी सङ्ख्या	शिक्षक विद्यार्थी अनुपात
१.	श्री सुखबोध मा.वि. जोरसाल	१३	५२७	१:४१
२.	श्री सिद्धेश्वरी मा. वि. भारपा	१६	७२२	१:४५
३	मेची इङ्गलिस स्कूल फिदिम	३०	७४२	१:२५
४.	श्री नयाँ नमूना मा.वि. फिदिम	३०	७११	१:२४

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०६७

उपर्युक्त तालिका अनुसार संस्थागत विद्यालयको प्रति शिक्षक विद्यार्थी संख्या ऐन नियमावली अनुसार भएको र सामुदायिक विद्यालयको प्रति शिक्षक विद्यार्थी संख्या बढी भएको पाइयो । विद्यालयलाई शिक्षक कर्मचारी, सामुदायिक विद्यालयमा स्थायी शिक्षक शिक्षा सेवा आयोगले छनौटगरी पढाउने र नीजि श्रोतमा राखिएका शिक्षक विद्यालयमा प्रशासन र विद्यालय व्यवस्थापन समितिले लिखित परीक्षा, कक्षा पढाउन लगाएर, उत्कृष्ट शिक्षक राख्ने गरेको कुरा प्र.अ. ले बताउनु भयो । संस्थागत विद्यालयमा भने शेर्यर लगानी गर्ने व्यक्ति नै प्रायः शिक्षक भएको पाइयो । केहि विषयगत शिक्षकहरू मात्र प्रतिस्पर्धाबाट पनि भर्ना गरेको पाइयो । अतः शिक्षक कर्मचारी व्यवस्थापन सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा राम्रो भएको पाइयो ।

४.१.५ विद्यालय समुदाय सम्बन्ध

विद्यालय एक सामाजिक संस्था भएकोले हरेक विद्यालय त्यहाँको स्थापित समुदायसँग आवद्ध रहन्छन् । त्यसैले विद्यालयलाई समुदायको अभिन्न अङ्गको रूपमा लिन सकिन्छ । कुनै पनि विद्यालय त्यहाँको स्थानीय जनसमुदायहरू, चन्दादाता एव शिक्षा प्रेमीहरूलाई सहभागिता गराएर संचालन गर्नुपर्ने हुनाले विद्यालयले सामुदायिक वातावरण सँग आवद्ध भएर त्यहाँको समाज सुहाउँदो एवं राष्ट्रिय

परिस्थितिसँग मेल खाने तरकाले शैक्षिक क्षेत्रलाई अगाडि बढाउदै लैजान सकेमा विद्यालय व्यवस्थापन पनि सफल देखिने र समाज सुहाउँदो कार्यक्रम लागू गरेमा समुदायबाट पनि आवश्यक सहयोग पाइन्छ ।

गुणस्तरीय शिक्षाले नै समाजलाई असल बाटोमा हिडाउन सक्दछ । शिक्षा जीवन हो, जीवन नै शिक्षा हो, असल शिक्षाले नै समाजलाई आमूल परिवर्तन गराउँछ, र समाजमा शान्ति कायम गरी रोजगारीको सृजना गर्दछ । अतः सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको बारेमा स्थलगत अध्ययनबाट विश्लेषण गर्दा सामुदायिक विद्यालयका केटा र केटी पढाउन शुल्क तिर्नु नपर्ने केवल वर्ष भरिमा रु. ५० देखि १५० तिर्नु पर्ने हुँदा अभिभावकहरूको त्यति विद्यालय प्रति चासो नभएको साथै व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावकहरूको त्यति विद्यालय प्रति चासो नभएको साथै व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघ जस्त समितिमा पनि राजनीतिक प्रभाव पर्ने भएको हुँदा र कतिपय निर्णयहरूमा राजनैतिक हस्तक्षेप हुने गरेको कुरा अभिभावकहरूको गुनासो पाइयो । विद्यालय र समुदाय बीच नड र मासुको जस्तो सम्बन्ध रहेको हुन्छ । यदि विद्यालयल समुदाय सँग सम्बन्ध राम्रो राख्न सकेन भने हाम्रो मुहान नै सुक्दछ र विद्यालय अगाडि बढ्न सक्दैन त्यसैले समुदाय र अभिभावकको चाहाना अनुसार विद्यालय अगाडि बढ्नु पर्दछ । विद्यार्थीलाई कसरी पढाउदा गुणस्तरीय शिक्षा दिन सकिन्छ भन्ने बताउनु हुन्छ । समुदाय सँगको सम्बन्ध राम्रो बनाउन समय समयमा अभिभावक भेला, चियापान कार्यक्रम, घर दैलो कार्यक्रम गरी राय सल्लाह दिने गरेका छौं भन्नुभयो ।

उपरोक्त विश्लेषणबाट के देखिन्छ भने संस्थागत विद्यालयको संचालन भनेको नै अभिभावकले तिर्ने शुल्क हो अन्यथा अभिभावक सँगको सम्बन्ध विग्रिएमा विद्यालय नै नचल्ने हुँदा संस्थागत विद्यालयले समुदाय सँग समधुर सम्बन्ध राखेको पाइयो भने सामुदायिक विद्यालयको श्रोत सरकार भएको हुँदा विद्यालय र समुदायसँगको सम्बन्ध जति राम्रो हुनु पर्ने हो त्यति नभएको पाइयो ।

४.१.६ विद्यार्थी व्यवस्थापनको अवस्था :

शिक्षा नियमावली २०५८ को सातौं संशोधन अनुसार मा.वि. मा विद्यार्थी भर्ना हुदाँ विद्यालय व्यवस्थापकले निम्न सर्त र अधिनमा रहेर विद्यार्थी भर्ना गराउनु पर्दछ । मा.वि.तहको कक्षा ९ मा प्रवेश गर्नको लागि निम्न माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ८). उत्तीर्ण गरेको सक्कल प्रमाण पत्र र नि.मा.वि.को कक्षा ६ को लागि प्राथमिक शिक्षा उत्तीर्ण भएको सक्कल प्रमाणपत्र तथा अन्य कक्षाको हकमा सरकारबाट स्वीकृति प्राप्त विद्यालयले दिएको वार्षिक परीक्षाको लब्धाङ्क पत्र र स्थानान्तरण प्रमाण-पत्र ।

उपरोक्त नियमावलीको सर्त अनुसार नै सबै संस्थागत र सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थी भर्ना शैक्षिक सत्रको शुरुदेखि एक महिनासम्म गर्ने गरेको पाइयो । संस्थागत विद्यालयले विद्यार्थी भर्ना गर्न घर दैलो कार्यक्रम गरी विद्यार्थी जम्मा गर्ने गरेको पाइयो तर सामुदायिक विद्यालयले वार्षिक परीक्षाको नतिजा प्रकाशित गरेको एक हतामा एफ.एम. रेडियो र सुचना टाँस गरी भर्ना खुलेको जानकारी गर्ने गरेको पाइयो । श्री सुखबोध मा.वि. जोरसाल फिदिमका शिक्षक श्री युवराज ढुङ्गेलका अनुसार गाउँका धनीमानी बुद्धिजीवी शिक्षक तथा कर्मचारीहरूका छोराछोरीहरू संस्थागत विद्यालयमा भर्ना गरेको पाइयो भने सामुदायिक विद्यालयमा आर्थिक अवस्था कमजोर भएका असहाय बच्चाहरू प्रायः भर्ना हुन आउने गरेको हालको तितो अवस्था बताउनु भयो ।

यसै क्रममा संस्थागत विद्यालयका अभिभावकहरूको भनाई अनुसार वोर्डिङमा पढाउनुको कारण निम्नानुसार पाइयो :

- क) सामुदायिक विद्यालयमा नेपाली माध्यममा पढाइ हुने,
- ख) सामुदायिक विद्यालयमा कक्षामा विद्यार्थीहरूको चाप अधिक हुने,
- ग) सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकका बालबच्चा पनि बोर्डिङ मै पढाएको देखेर
- घ) गुणस्तरीय पढाइ हुने देखेर ।

उपरोक्त विश्लेषणले क देखाउँछ, भने सामुदायिक विद्यालयको पढाई खस्कदै गएको र स्वयं शिक्षक शिक्षिकाका बालबच्चाहरू पनि वोर्डिङमा पढाउने गरेको हुदाँ सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा शंकाको घेरामा परेको देखिन्छ । यसरी समाजका हुने खाने, सचेत अभिभावकहरू संस्थागत विद्यालयमा आफ्ना छोराछोरी भर्ना गरेको पाइयो ।

तालिका ५ : २०६७ सालको विद्यार्थी विवरण

क्र.स	विद्यालयको नाम	छात्र	छात्रा	जम्मा	कैफियत
१.	श्री मेची ईङ्गलिस स्कूल फिदिम	३१८	४२४	७४२	सेक्सन भएको
२.	श्री नयाँ नमूना मा.वि. फिदिम	३२१	३९०	७११	सेक्सन भएको
३.	श्री सिद्धेश्वरी मा.वि. भारपा	३१२	४१०	७२२	सेक्सन नभएको
४.	श्री सुखबोध मा.वि. जोरसाल	२३७	२९०	५२७	सेक्सन नभएको

स्रोत : स्थलगत अध्ययन तथा प्रश्नावली (२०६७)

माथिको तालिका अनुसार सामुदायिक विद्यालयमा सेक्सन नभएको र कक्षामा ६० देखि १२० जनासम्म राखेर पढाउनुपर्ने र संस्थागत विद्यालयमा एउटा कक्षामा ३० देखि ४० जनासम्म राखेर पढाउनु पर्ने अवस्थाले गर्दा सामुदायिक भन्दा संस्थागत विद्यालयमा विद्यार्थीहरूको कक्षा व्यवस्थापन राम्रो भएको पाइयो ।

४.२ सामुदायिक विद्यालय र संस्थागत विद्यालयको व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू

यस अध्ययनको क्रममा छनौटमा परेका सामुदायिक विद्यालय र संस्थागत विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन, शैक्षिक व्यवस्थापन, आर्थिक व्यवस्थापनमा देखिएका मुख्य समस्याहरूलाई निम्न उप-शिर्षकमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२.१. विद्यालयमा भौतिक व्यवस्थापनको समस्या

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापनले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । अतः छनौटमा परेका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन सम्बन्धी स्थलगत अध्ययन तथा अबलोकन फारम समेत गरी अध्ययन गर्दा भौतिक व्यवस्थापनमा तपशीलका विद्यालयहरूमा निम्नानुसारको भौतिक व्यवस्थापन रहेको पाइयो :

तालिका ६ : विद्यालयको भौतिक अवस्था

क्र. स	भौतिक विवरण	संस्थागत विद्यालय						सामुदायिक विद्यालय						
		मेची			नयाँ नमुना			सिद्धेश्वरी			सुखबोध			
		उत्तम	मध्यम	न्यून	उत्तम	मध्यम	न्यून	उत्तम	मध्यम	न्यून	उत्तम	मध्यम	न्यून	
१	भवन तथा कक्षाकोठा	✓			✓				✓			✓		
२	पुस्तकालय	✓			✓				✓					✓
३	शौचालय	✓			✓					✓				✓
४	खानेपानीको अवस्था		✓			✓				✓				✓
५	चमेना गृह	✓			✓				✓					✓
६	छात्रा बास	✓			✓					✓				✓
७	खेल मैदान	✓				✓				✓				✓
८	प्रयोगशाला	✓				✓				✓				✓

स्रोत : स्थलगत अध्ययन तथा प्रश्नावली (२०६७)

श्री सुखबोध मा.वि. जोरसालमा खानेपानीको पर्याप्त सुविधाको अभाव, चमेना गृह, पुस्तकालय नाम मात्रको रहेको पाइयो । त्यस्तै श्री सिद्धेश्वरी उ.मा.वि. भारपामा पनि खानेपानीको समस्या, खेलकुद चौर नभएको विद्यार्थीको अनुपातमा शौचालय अपुग अवस्था, सरसफाइको कमी, कक्षा कोठामा विद्यार्थीको चाप बढी भएको पाइयो । दुबै विद्यालयमा विज्ञानका प्रयोगका सामग्रीको अभाव भएको पाइयो ।

श्री मेची ईङ्गलिस स्कूलमा खेलकुद का लागि ग्राउण्ड भए पनि खेलकुदका सामग्री पर्याप्त मात्रामा नभएको पाइयो । शिक्षक तथा विद्यार्थीका लागि, चमेना गृह भए पनि पर्याप्त मात्रामा नभएको पाइयो । नया नमूना मा.वि. फिदिममा विद्यार्थीको लागि खेल चौरको अभाव भएको पाइयो ।

४.२.२ विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनको समस्या :

स्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सक्नु पर्दछ । छनौटमा सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनको अवस्था निम्नानुसार पाइयो ।

तालिका ७ : विद्यालयको शैक्षिक अवस्था

क्र.स	शैक्षिक अवस्था	संस्थागत विद्यालय		सामुदायिक विद्यालय	
		मेची	नयाँ नमुना	सिद्धेश्वरी	सुखबोध
१	सह क्रियाकलाप (वार्षिक)	२५	२०	६	६
२	शैक्षिक समाग्रीको प्रयोगको अवस्था	धेरैजसो	धेरैजसो	कहिले काहिँ	कहिले काहिँ
३	विद्यालय खुलेको दिन	२३०	२२८	१९२	१९०
४	कक्षा कोठा बमोजिम विद्यार्थी संख्या	कक्षा ९ र १०को औषत ४०	कक्षा ९ र १०को औषत ४४	कक्षा ९ र १०को औषत ११८	कक्षा ९ र १०को औषत ५७
५	गृहकार्य परीक्षण	नियमित	नियमित	कहिले काहिँ	कहिलेकाही

स्रोत : स्थलगत अध्ययन तथा प्रश्नावली (२०६७)

सामुदायिक विद्यालयमा एक शिक्षक दैनिक ५ देखि ६ घण्टीसम्म पढाउनु पर्ने कक्षा कोठामा ५० देखि १२० जना सम्म विद्यार्थी राखेर अध्यापन गराउनु पर्ने, सह तथा अतिरिक्त क्रियाकलाप कहिले काहिँ मात्र हुने गरेको पाइयो । प्रायः विद्यालयमा १८० देखि १९० दिन सम्म मात्र पढाई हुने गरेको पाइयो । गृहकार्य नियमित रूपमा परीक्षण नहुने गरके पाइयो । विद्यालयहरूमा शिक्षक नियुक्ति गर्दा राजनैतिक आस्थाका आधारमा र पहुँचका आधारमा गरेको पाइयो ।

४.२.३ विद्यालयमा आर्थिक व्यवस्थापनको समस्या

विद्यालयको आर्थिक अवस्था राम्रो नभएमा गुणस्तरीय शिक्षा र प्रदान गर्न मुस्किल पर्दछ । आर्थिक भन्नेको कुनै पनि संस्थाको मेरुदण्ड हो । जसको आधारमा संस्था अगा बढेको हुन्छ । यस अध्ययनबाट सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको आर्थिक अवस्था निम्न अनुसार भएको पाइयो ।

सामुदायिक विद्यालयमा आर्थिक कारोवारको लागि सामुदायिक अनुदान, सामुदायिक स्रोतको मुख ताक्नु पर्ने भएको हुँदा विद्यार्थी अनुपातमा शिक्षक भर्ना गर्न र आर्थिक समस्याले गर्दा भौतिक निर्माण तथा शैक्षिक व्यवस्थापन गर्न नसकेको कुरा पत्ता लाग्यो । त्यसै गरि संस्थागत विद्यालयलाई सामुदायिक अनुदान नहुने केवल

विद्यार्थीबाट उठेको शुल्कले विद्यालयको सम्पूर्ण व्यवस्थापन गर्नुपर्ने भएको ले विद्यालय व्यवस्थापनमा समस्या आएको हो ।

४.२.४ विद्यालयको प्रशासनिक समस्या

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको प्रशासनिक प्रमुखको नाम पद र योग्यता निम्न तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका ८ प्रशासनिक प्रमुखको नाम थर, पद र योग्यता

क्र.सं.	प्र.अ.को नामथर	विद्यालयको नाम	योग्यता	विषय
१	श्री सागर राई	मेची इङ्लिस स्कुल	एम.ए	अंग्रेजी
२	श्री टंकप्रसाद मिश्र	नयाँ नमुना मा.वि. फिदिम	वि.एड	गणित
३	श्री तिर्थराज तिमसना	सिद्धेश्वरी मा.वि. भारपा	वि.ए	नेपाली
४	गोपालप्रकाश ढुंगाना	सुखबोध मा.वि. जोरसाल	आइ.ए	नेपाली

स्रोत : स्थलगत अध्ययन र प्रश्नावली (२०६७)

माथिको तालिकाको आधारमा भन्दा माध्यमिक तहको विद्यालयको प्रशासनिक प्रमुखको रूपमा मेची इङ्लिस स्कुलको प्र.अ.को योग्यता एम.ए भएको पाइयो । नयाँ नमुना मा.वि.का प्र.अ.को वि.एड. पाइयो त्यस्तै श्री सिद्धेश्वरी मा.वि. भारपाका प्र.अ.को शैक्षिक योग्यता वि.ए. पाइयो भने श्री सुखबोध मा.वि. प्र.अ. श्री गोपालप्रसाद ढुंगानाको योग्यता आइ.ए. मात्र पाइयो । म्याक्स वेवरको कर्मचारी तन्त्रको सिद्धान्त अनुसार उचित व्यक्ति उचित पदको सिद्धान्त श्री सुखबोध जोरसालको प्रशासनिक प्रमुखमा लागु नभएको पाइयो । म्याक्स वेवरको सिद्धान्त अनुसार उचित व्यक्ति उचित पदको सिद्धान्त लागु गर्दा काममा नियमितता र छरितो पन बढ्छ । काममा अनुसासन, कार्यविधि र योजना भएमा सुव्यवस्थित र संगठित कार्य हुन्छ । नीति नियम तथा कार्यविधिद्वारा सम्पन्न गरिने काम प्रभावकारी नियमित र व्यवस्थित हुन्छ । विद्यालय सुधार गर्ने जिम्मा प्र.अ.को मात्र हो भन्ने भावना केहि शिक्षकहरूमा पाइयो । विद्यालय व्यवस्थापन समितिको उपस्थिति ज्यादै न्यून भएको पाइयो । प्र.अ.ले राम्रोसंग योजना, संगठन, निर्देशन र नियन्त्रण गर्न नसकेको पाइयो त्यसै गरी संस्थागत विद्यालयमा भने सामुदायिक विद्यालयको तुलनामा

प्र.अ. को प्रशासन केहि राम्रो पाईयो । तर पनि शिक्षक कर्मचारी संग गर्ने व्यवहार प्रजातान्त्रिक नभएको भन्ने अध्ययनबाट पाइयो ।

अतः गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि विद्यालयले आर्थिक भौतिक, शैक्षिक, प्रशासनिक पक्षहरूमा राम्रो व्यवस्थापन गर्न सक्नु पर्दछ । अन्यथा गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सम्भव हुदैन ।

४.३ गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि अपनाउनु पर्ने सुधारका उपायहरू

गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि विभिन्न पक्षहरूले प्रभाव पारेका हुन्छन् । ती पक्षहरूलाई सुधार गरी विद्यालयको व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ । गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि अपनाउनु पर्ने सुधारका उपायहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

गुणस्तरीय शिक्षा दिनका लागि भौतिक पक्षलाई महत्वपूर्ण तत्वका रूपमा लिइन्छ । विद्यालयलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने पक्ष भौतिक पक्ष हो । भौतिक पक्ष भित्र विद्यालयको भवन कक्षाकोठा, शौचालयको अवस्था, खानेपानीको व्यावस्था, शैक्षिक सामग्री फर्निचर विजुलीको व्यावस्था, विज्ञान प्रयोगशाला पुस्तकालय जस्ता भौतिक कुराहरूको राम्रो व्यावस्था विद्यालयमा नभएमा विद्यार्थीहरूलाई गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिदैन । अतः गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा भौतिक पक्ष पहिलो र महत्वपूर्ण पक्ष हो भन्ने हरेक प्र.अ. विद्यालय व्यवस्थापनका अध्यक्ष, शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरूको समेत राय छ । गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि शैक्षिक पक्षको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने कुरा कसैले नकार्न सक्दैन । जसरी मानव शरीरमा प्राणको महत्व हुन्छ । त्यसैगरी विद्यालयमा शैक्षिक पक्षको महत्व हुन्छ । यस पक्ष अन्तरगत लगनशील अनुभवी र तालिम प्राप्त शिक्षकहरू शैक्षिक वातावरण, पाठ्यसामग्री शिक्षण गर्ने विधि, विद्यार्थीहरूको पढाई प्रति लगनशीलता र अनुशासन आदि कुराहरूले विद्यालयको प्रगतिमा प्रभाव पार्दछ । भन्ने पक्षमा अभिभावक प्र.अ र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरूको राय छ । गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने तत्वहरूमध्ये आर्थिक पक्ष पनि एक हो । विद्यार्थीहरूबाट असुल गरिएका शुल्कहरू सामुदायिक अनुदान, चन्द्रा सहयोग, विद्यालयको आफ्नो स्रोत, आदी आम्दानीका स्रोत हुन । विद्यालयका अन्य पक्षहरू शैक्षिक, भौतिक र प्रशासनिक आदि पक्षमा सुधार ल्याउन आर्थिक पक्षले नै मद्दत गरेको हुन्छ । अतः प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा आर्थिक पक्षले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ भन्ने पक्षमा अभिभावक प्र.अ र विद्यालय

व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरूको मत रहेको छ । भनिन्छ, असल कलाकारले विग्रेको बाध्ययन्त्र पनि ठीकसंग बजाउन सक्दछ । अतः गुणस्तरीय शिक्षाको विकासको लागि विद्यालयको प्रशासनिक पक्षको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । त्यस भित्र विद्यालयलाई नीति, निर्देशन, नियन्त्रण, गर्न जिल्ला शिक्षा अधिकारी, वि.नि.स्रोत व्यक्ति र विद्यालयलाई सही बाटो हिंडाउन प्र.अ. आदि नै विद्यालयको प्रशासनिक पक्ष हो । अतः विद्यालयलाई सही गतिमा हिंडाउन शिक्षक, कर्मचारीलाई योग्यता अनुसार नियुक्ति गर्न, आर्थिक व्यवस्थापन गर्ने संचालन गर्ने, कार्यको वाडफाँड गर्ने , नियन्त्रण गर्ने काम प्रशासनको नै हो । अतः गुणस्तरीय शिक्षा विकासको लागि प्रशासनिक पक्षको भूमिका ठूलो रहने कुरा अभिभावक, शिक्षक, प्र.अं र अध्यक्ष आदिको राय छ ।

४.३.१ गुणस्तरीय शिक्षा विकास लागि विद्यालयका प्र. अ. हरूको सुभावहरू

श्री सुखबोध मा.वि. जोरसाल फिदिम -५ का प्रधानध्यापक श्री गोपालप्रकाश ढुंगाना यसो भन्नु हुन्छ – विद्यार्थीले सिकेका ज्ञान र दक्षताहरूलाई व्यवहारमा उतारेर जीवनमा रचनात्मक परिवर्तन गर्नुलाई गुणस्तरीय शिक्षा भनिन्छ । गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न, शैक्षिक एवं भौतिक र चेतनामूलक कार्य तथा सहक्रियाकालपलाई जोड दिनु पर्दछ । यसको विकासको लागि विद्यालयमा आर्थिक, शैक्षिक, प्रशासनिक, भौतिक पक्षको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । तसर्थ एउटा पक्षले मात्र केही गर्न सक्दैन । समग्र विद्यालयको राम्रो व्यवस्थापन गर्न सकिनेमा मात्र गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ ।

श्री नयाँ नमूना मा.वि. का प्र. अं. श्री टंकप्रसाद मिश्र यसो भन्नु हुन्छ-समय सापेक्ष जीवन उपयोगी शिक्षा नै गुणस्तरीय शिक्षा हो । गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि विद्यालयको सबै पक्षको व्यवस्थापन राम्रो हुनु पर्दछ । जस्तै भौतिक पक्ष जहाँ कक्षा कोठाहरू, शौचालयको व्यवस्थापन, पुस्तकालय, शिक्षक, विद्यार्थी, शिक्षण विधि जस्ता पक्ष र प्रशासनिक पक्ष, आर्थिक पक्ष जस्ता विद्यालय व्यवस्थापनले राम्रो विद्यालयको गुणस्तरीय शिक्षामा विकास गर्न सकिने सुझाव प्रदान गर्नु भयो ।

श्री सिद्धेश्वरी उ.मा.वि. भारपाका प्र.अ. श्री तीर्थराज तिम्लीना यसो भन्नुहुन्छ “गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि पर्याप्त शिक्षक दरबन्दी हुनुपर्दछ साथै शिक्षकलाई अध्ययापन गर्ने वातावरण सहज हुनु पर्दछ ।”

गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि राम्रो व्यवस्थापन हुनु पर्दछ । जहाँ भौतिक व्यवस्थापन, फोहोर व्यवस्थापन, शैक्षिक व्यवस्थापन, प्रशासनिका व्यवस्थापन, खानेपानी

तथा विद्युत व्यवस्थापन, पुस्तकालय व्यवस्थापन, शौचालय, खेल मैदान, शैक्षिक सामग्री व्यावस्था आदीको व्यवस्थापन गर्न सके गुणस्तरीय शिक्षाको विकास गर्न सकिन्छ भन्ने उहाँको सुझाव पाइयो ।

परिच्छेद : पाँच प्राप्ति, निश्कर्ष र सुभावहरू

५.१. प्राप्तिहरू

यस अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण, अन्तरवार्ता, प्रश्नावली, अवलोकन फाराम, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, शिक्षक, अभिभावक र विद्यार्थीहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूको आधारमा निम्न लिखित प्राप्तिहरू पाइएको छ ।

यस अध्ययनको नमूना छनौटमा परेका संस्थागत र सामुदायिक विद्यालयहरूको अध्ययन गर्दा सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको भवनहरू पक्की ढलान भएका र केही टिनले छाएको पाइयो । भवनहरू प्रायः सबै संस्थागत विद्यालयको पनि आफ्नै रहेको पाइयो । सबै विद्यालयमा खानेपानीको व्यवस्था भए पनि खानेपानी पर्याप्त मात्रामा नपुगेको पाइयो, त्यस्तै गरी विद्यार्थी खेल्ने मैदान केही विद्यालयमा नभएको पाइयो । सबै विद्यालयहरूका शौचालयको व्यवस्था भए पनि विद्यार्थीको क्षमता अनुसार अपुग भएको सरसफाईमा ध्यान कम भएको पाइयो । केहि विद्यालयहरूको कम्पाउण्ड ढुंगाको पर्खाल भएको पाइयो । केहिमा तारले कम्पाउण्ड घेरेको पाइयो । त्यस्तै गरी मेची इङ्लिस स्कूल र श्री सिद्धेश्वरी उ.मा.वि. भारपा बाहेक अन्य मा.वि.हरूमा पुस्तकालयको व्यवस्था राम्रो नभएको पाइयो । तुलनात्मक रूपमा भन्नु पर्दा सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा भौतिक व्यवस्थापन राम्रो पाइयो ।

गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि शैक्षिक व्यवस्थापनको ठूलो भूमिका रहन्छ । यस अध्ययनको क्रममा विद्यालयको अध्ययन गर्दा सबै विद्यालयका दैनिक कार्यतालिकाको आधारमा कक्षा संचालन भएको पाइयो । प्रत्येक विद्यालयका शिक्षकहरूले दैनिक ५ देखि ६ घण्टीसम्म अध्यापन गरेको पाइयो । दैनिक शैक्षिक क्रियाकलापको रेखदेख प्र.अ. ले नै गर्ने गरेको पाइयो । विद्यालयहरू प्रायः १९० देखि २०० दिनसम्म खुलेको पाइयो भने संस्थागत विद्यालयहरू भने २०० देखि २३० दिन सम्म खुलेको पाइयो ।

परीक्षा कार्यक्रम सामुदायिक विद्यालयहरूले भने आफ्नै संस्थाको व्यवस्थापनमा गरेको पाइयो भने संस्थागत विद्यालयको परीक्षा PABSON मार्फत प्रश्न-पत्र तयार गरी परीक्षा लिने गरेको पाइयो । संस्थागत विद्यालयको प्रमुख आर्कषण अंग्रेजी माध्यमको शिक्षा

भएको हुँदा समाजका उच्चवर्गदेखि मध्यमवर्गसम्मको अभिभावक संस्थागत विद्यालय तर्फ आकर्षित भएको पाइयो । विद्यालयको रेखदेख र निरीक्षणमा आउने विद्यालय निरीक्षक, श्रोत व्यक्तिहरू विद्यालयका शिक्षकहरूको अध्ययापन कार्यको अनुगमन र पृष्ठपोषण गर्नेभन्दा प्रशासनिक पक्षमा बढी महत्व दिएको पाइयो । संस्थागत विद्यालयमा नियमित रूपमा गृहकार्य दिने र परीक्षण गर्ने गरेको पाइयो । सामुदायिक तथा संस्थागत दुबै विद्यालयहरूमा विज्ञान प्रयोगशाला व्यवस्थित नभएको पाइयो । सह तथा अतिरिक्त क्रियाकलापले विद्यार्थीको चौतर्फी विकास गर्न मद्दत गर्दछ । तर पनि सबै विद्यालयहरूले नियमितरूपमा सह तथा अतिरिक्त क्रियाकलाप संचालन गरेको पाइएन् ।

विद्यालयले प्रदान गर्ने शिक्षा उपलब्धिमूलक र व्यवहारिक हुन पर्दछ । समाजमा विद्यमान दुई खालको शिक्षा पद्धति रहिआएको छ । एउटा सामुदायिक तबरवाट स्थापित सामुदायिक विद्यालय र अर्को व्यक्ति र व्यक्तिहरूको समुहले स्थापना गरेको संस्थागत विद्यालय यहा शैक्षिक उपलब्धिलाई परीक्षामा उत्तीर्ण प्रतिशतलाई आधार मानि मापन गरिएको छ । सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि भन्दा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि राम्रो भएको पाइयो । यस अध्ययनबाट के पत्ता लाग्यो भने जुन विद्यालयमा विद्यालयको व्यवस्थापन राम्रो छ । त्यसको शैक्षिक उपलब्धि पनि राम्रो भएको पाइयो । अतः गुणस्तरीय शिक्षाको विकास गर्नको लागि विद्यालय व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ भन्ने पनि प्रमाणित भएको छ ।

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा आर्थिक व्यवस्थापनले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ । यस अध्ययनको छनौटमा परेको संस्थागत र सामुदायिक विद्यालयको आर्थिक अवस्था अध्ययन गर्दा सामुदायिक विद्यालयको आयस्रोत, नेपाल सरकारले प्रदान गरेका अनुदान रकम भएको पाइयो । साथै विद्यालयको जग्गा भाडा, विद्यार्थीसंग उठाएका सामान्य शुल्क र गैह्र सामुदायिक निकायबाट प्राप्त अनुदान भएको पाइयो । तर संस्थागत विद्यालयको आयस्रोत भनेको विद्यार्थीहरूबाट प्राप्त भर्ना शुल्क, परीक्षा शुल्क, मासिक पढाई शुल्क आदि मुख्य रूपमा रहेको पाइयो । विद्यालयहरूले बैंकमा खाता खोली बैंक मार्फत शिक्षक कर्मचारीलाई तलब भत्ता दिने गरेको पाइयो । यसरी दुबै विद्यालयलाई तुलनात्मक अध्ययन गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा आर्थिक पारदर्शिता संस्थागत विद्यालयमाभन्दा राम्रो भएको पाइयो ।

गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि विद्यार्थी व्यवस्थापनले पनि महत्व राख्दछ । असल विऊ रोपेमा मात्र फल पनि राम्रो हुन्छ । यस अध्ययनको क्रममा संस्थागत र सामुदायिक विद्यालयहरूमा शैक्षिक सत्रको शुरुदेखि एक महिनासम्म विद्यार्थीहरूलाई भनौ लिने गरेको पाइयो । संस्थागत विद्यालयमा शुल्क लिएर मात्र भर्ना गरेको पाइयो भने सामुदायिक विद्यालयहरूमा मासिक पढाई शुल्क लिने गरेको पाइएन । सबै विद्यालयहरूमा विद्यार्थीको पोशाकलाई अनिवार्य गरेको पाइयो भने संस्थागत विद्यालयमा विद्यार्थी आर्कषण गर्न टाई, बेल्ट र जुत्तामा पनि एकरूपता गरेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थीहरूको कक्षा छोडने दर ११ देखि १२ प्रतिशत रहेको पाइयो भने संस्थागत विद्यालयमा ३ देखि ४ प्रतिशत मात्र पाइयो । गरिबी दुष्चक्रका कारण सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूले बढी विद्यालय छोडेका अनुमान लगाउन सकिन्छ । विद्यार्थीको हौसलाको लागि नियमित रूपमा उपस्थित हुने विद्यार्थीलाई वार्षिक पुरस्कारको समेत व्यवस्था गरेको पाइयो ।

गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि असल शिक्षकको भूमिका अपरिहार्य रहन्छ । भनिन्छ असल गुरुका असल शिष्यहरू हुन्छन् । अतः यस अध्ययनको क्रममा सामुदायिक विद्यालयमा आवश्यकता अनुसार वा विद्यार्थी संख्याको अनुपातमा शिक्षक दरबन्दीको समस्या रहेको पाइयो । विद्यालयले आफ्नो आर्थिक स्रोतले शिक्षकलाई तलब भत्ता दिने गरी निजी स्रोतमा बसेका शिक्षकहरूको तलब सामुदायिक दरबन्दी भन्दा ज्यादै कम रहेको समेत पाइयो शिक्षकहरूलाई साप्ताहिक २८ देखि ३२ घण्टीसम्म पढाउन लगाएको पाइयो । प्र.अ.ले भने प्रशासनिक कार्य गर्ने गरेको र हप्तामा करिब १५ घण्टीसम्म मात्र पढाउने गरेको पाइयो । केही संस्थागत विद्यालयमा र सामुदायिक विद्यालयको पनि निजी स्रोतमा रहेका शिक्षकहरूको भने तलब भत्ता सामुदायिक तलब मान अनुसार प्रदान नगरेको गुनासो शिक्षकहरू बाट पाइयो । शिक्षक नियुक्ति गर्दा नातावाद कृपावाद बाट पनि नियुक्ती गरिएको पाइयो । केहि विद्यालयमा त शिक्षक नियुक्ति गर्दा राजनैतिक दवाबका आधारमा समेत गर्नु परेको गुनासो पाइयो । यस अध्ययनबाट के पत्ता लाग्यो भने जुन विद्यालयको व्यवस्थापन राम्रो छ । त्यो विद्यालयको विद्यार्थीहरूको वार्षिक नतिजा, अनुशासन व्यवहार पनि राम्रो पाइयो भने जुन विद्यालयका व्यवस्थापनमा कमजोरी छ त्याहाँका विद्यार्थीको वार्षिक नतिजा, अनुशासन व्यवहार पनि मध्यम खालको पाइयो । गुणस्तरीय शिक्षा त्यो शिक्षा हो जसले मानिसको पूर्ण विकास गर्दछ । दक्ष जनशक्ति तयार

गर्दछ, भने त्यस्तो शिक्षा नै गुणस्तरीय शिक्षा हो । तसर्थ गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि विद्यालयको व्यवस्थापनले ठूलो भूमिका निर्वाह गर्दछ । भन्ने कुरा यस अध्ययनले प्रमाणीत गरेको छ ।

५.२ निष्कर्ष

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिकाको अध्ययन प्राप्तबाट निम्नानुसारको निष्कर्ष निकालिएका छन् :

संस्थागत विद्यालयहरू निजी लगानीमा संचालन भएको हुँदा सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनमा बढि जोड दिएकाले शैक्षिक उपलब्धिमा केही राम्रो रहेको छ । समाजका उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग, शिक्षक, कर्मचारी तथा सचेत अभिभावकहरू समेत संस्थागत विद्यालयमा आफ्ना बालबालिकाहरू पढाउने गरेको छ । संस्थागत विद्यालयमा सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा शैक्षिक व्यवस्थापन राम्रो पाईयो । गुणस्तरीय शिक्षाको लागि सामुदायिक विद्यालयले पनि संस्थागत विद्यालयको जस्तै विद्यार्थीलाई टाई, बेल्ट र जुत्ताको समेत व्यवस्था गरेको छ ।

सचेत अभिभावकको संस्थागत विद्यालय प्रति आकर्षण हुनुको प्रमुख कारण अंग्रेजी माध्यमको पढाई, कक्षाको राम्रो व्यवस्थापन र शिक्षक कर्मचारीहरूको राम्रो लगनशिलता भएको छ । सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकहरू सामुदायिक तलब भत्ता खाने हुनाले उनिहरूले कमसल पढाएपनि जागिर सुरक्षित हुने हुँदा विद्यालयमा निष्क्रिय रहेको पाईयो । शरीरले अशक्त भएका शिक्षकहरू पनि सामुदायिक विद्यालयमा पठनपाठनमा संलग्न रहेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयमा स्रोत र साधन भएपनि त्यसलाई राम्ररी परिचालन नगरेको पाईयो । तर संस्थागत विद्यालयमा स्रोत र साधनको कमी भएपनि त्यसलाई अध्याधिक परिचालन गरिएको छ । सामुदायिक विद्यालयमा स्वयं शिक्षकहरूले पनि आफ्ना बालबच्चाहरूलाई संस्थागत विद्यालयमा पढ्न पठाएको कारण सामुदायिक विद्यालय शंकाको घेरामा भएको पाईयो । समग्रमा भन्नु पर्दा सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थीको अनुपातमा शिक्षकको कमी र सचेत र शिक्षा प्रेमी अभिभावकको बच्चाहरू संस्थागत विद्यालयमा पढाउने गरिएको छ । तुलनात्मक रूपमा सामुदायिक विद्यालयको भन्दा संस्थागत विद्यालयको शिक्षाको गुणस्तर माथि रहेको छ । सामुदायिक विद्यालयको सम्पूर्ण

खर्च सामुदायिक तवरबाट नै हुने हुँदा पढाईको गुणस्तरमा कमि आएपनि त्यसको मूल्य आफूले चुकाउन नपर्ने हुदा प्र.अ. र शिक्षकहरूको चासो विद्यालयप्रति कम रहेको छ । कथम कदाचित विद्यालयको पढाईको स्तर खस्केमा अभिभावकहरूले आफ्नो विद्यालयमा बच्चाहरू नपढाउने हुँदा विद्यालयको आर्थिक क्षति ठूलो हुने हुँदा विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, कर्मचारी सबै शैक्षिक व्यवस्थापन गर्न लागि परेका छन् । हाल हाम्रो देशमा संचालित सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको पढाईको वास्तविक अवस्थालाई बाहिर ल्याउन यस अध्ययनले सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

५.३ सुभावहरू

यस शोधपत्रको अध्ययनको क्रममा प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण, विद्यालय संग सम्बन्धित व्यक्तिहरूको राय तथा समस्याको समाधान सम्बन्धि सुभावहरूलाई समेत आधार मानी गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि निम्नानुसार सुभाव प्रस्तुत गरिएको छ :-

- क) गुणस्तरीय शिक्षा विकासको लागि विद्यालयले भौतिक व्यवस्थापनमा राम्रो ध्यान दिनुपर्दछ । केही सामुदायिक विद्यालयमा जग्गाको व्यवस्था भएपनि खेल्ने मैदान निर्माण नगरेको र संस्थागत विद्यालयमा आफ्नो स्वामित्वमा जग्गा नभएका कारण खेल मैदान निर्माण नगरेको पाईयो । तसर्थ विद्यार्थीलाई अतिरिक्त क्रियाकलाप गर्न खेल्ने चौरको व्यवस्था गर्न विद्यालय व्यवस्थापन समिति आदिसंग सल्लाह सुभाव लिने र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ख) शौचालयको सरसफाई र पुस्तकालयको राम्रो व्यवस्थापन नभएको पाईएकाले तत्कालै व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
- ग) विद्यालयमा शिक्षक, शिक्षिका र कर्मचारीको मनोभावनालाई उच्च राखी गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा समर्पित बनाउनु पर्दछ ।
- घ) विद्यालयको शिक्षक, शिक्षिका, कर्मचारी आदिबीच कम्तिमा पनि महिनाको एक पटक शैक्षिक बैठक राख्ने गर्नु पर्दछ ।
- ङ) विद्यार्थी अभिभावक तथा शिक्षा प्रेमीहरूको सल्लाह सुभावलाई विद्यालय प्रशासनले बेलाबेलामा छलफल गरी शैक्षिक सुधार गर्न पहल गर्नु पर्दछ ।

- च) समय समयमा विद्यालय निरीक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, शिक्षक, अभिभावकहरूले विद्यालयको अनुगमन र पृष्ठपोषण प्रदान गर्नुपर्दछ ।
- छ) सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक, शिक्षिकाहरूका बालबच्चाहरू पनि संस्थागत विद्यालयमा पढाउने गरेको पाइएकोले सम्बन्धित नियमायले यसको अनुगमन गरी सामुदायिक विद्यालयमा नै पढाउन पर्ने वातावरण सृजना गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ज) सामुदायिक विद्यालय र संस्थागत विद्यालयको पाठ्यक्रम सबै तहमा समान बनाउन सरकारले तुरुन्तै कदम चाल्नु पर्दछ ।
- झ) सरकारले विद्यालयमा सीपयुक्त, व्यवहारिक शिक्षाको लागि प्रभावकारी व्यावसायिक शिक्षाको पाठ्यक्रम बनाई लागू गरिनु पर्दछ ।
- ञ) शिक्षक, शिक्षिकाहरूले आफूले पढाउने विषयलाई पाठयोजना निर्माण गरी अध्यापन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ट) विद्यालयमा विद्यार्थीको श्रेणीमापन, घटनावृद्धि अभिलेख, सञ्चित अभिलेख आदि समेत राख्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।
- ठ) विद्यार्थीमा अनुशासन कायम राख्न दमनात्मक नीतिभन्दा सम्झाउने र परामर्शको नीति राखिनु पर्दछ ।
- ड) विद्यार्थीको चौतर्फी विकास गर्न अतिरिक्त क्रियाकलाप जस्तै हाजिरी जवाफ, वादविवाद, बुद्धिचाल, फुटबल, भलिबल, क्रिकेट जस्ता खेलहरू पनि समय समयमा गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ढ) विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थापनलाई पारदर्शिवनाउन विद्यालयसंग सम्बन्धित सबै पक्षलाई कुन स्रोतबाट कति रकम आम्दानी भयो र कति रकम खर्च भयो भन्ने सम्पूर्ण अभिलेख दुरुस्त राखिनु पर्दछ ।
- ण) विद्यालयको सिकाईमा प्रभावकारिता ल्याउन नयाँ नयाँ शिक्षण विधि प्रयोगमा ल्याउनुपर्ने देखिन्छ ।

यी माथि प्रस्तुत गरिएका सुझावहरूलाई ध्यानमा राखि सम्बन्धित पक्षले कार्य गरेमा अवश्य नै गुणस्तरीय शिक्षा बालबालिकाहरूलाई प्रदान गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६०), अध्यापन अनुमतिपत्र परीक्षा दर्पण, काठमाडौं : आशिष पुस्तक भण्डार,
कोईराला, विद्यानाथ र श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर (२०५९), शिक्षाका आधारहरू, काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- कोईराला, विद्यानाथ र श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर (२०५९), शैक्षिक व्यवस्थापन तथा संगठनात्मक व्यवहार, काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- कोईराला, विद्यानाथ र आचार्य, सुशन (२०६१), सामाजिक न्यायको सेरोफेरोमा शिक्षा, स्टुडेन्ट्स बुक्स पब्लियर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स, नयाँबजार कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- गिरी, ठकेन्द्र प्रकाश (२०५९), पाठ्यक्रम अभ्यास, ज्ञानकुञ्ज प्रकाशन, काठमाडौं ।
- प्रतिवेदन (२०४९), उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, केशर महल काठमाडौं ।
- प्रतिवेदन (२०५५), उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, केशर महल काठमाडौं ।
- पौडेल, लेखनाथ (२०५३), शैक्षिक प्रक्रिया र नेपालमा शिक्षा, आठराई प्रकाशन, पुतलीसडक, काठमाडौं ।
- राउत, कुमार (२०६१), संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापन एक अध्ययन शोधपत्र, त्रि.वि.वि. शिक्षाशास्त्र संकाय ।
- वाग्ले, मनप्रसाद र कार्की, उपेन्द्रकुमार (२०५७), शिक्षाका आधारहरू, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं
- शर्मा एण्ड शर्मा,(२०६५), शिक्षाको परिचय, काठमाडौं : एम.के. पब्लियर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स भोटाहिटी, ।
- सापकोटा, रमाकान्त (२०५९), विद्यालय समुदायमा हस्तान्तरण कति ठिक कति बेठिक ?, गोष्ठीमा प्रस्तुत अवधारणा पत्र ।
- सापकोटा, रमाकान्त (२०६३), गुणस्तरीय शिक्षाका लागि विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिका शैक्षिक दर्पण, जि.शि.का. चितवन ।
- सेरीड (१९८२), अभिभावकहरूको शिक्षाप्रतिको आशा एवं धारणा एक अनुसन्धान गोष्ठी, कीर्तिपुर, काठमाण्डौं ।

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिका

अनुसूची - १

अवलोकन फारम

- १) भौतिक अवस्था :- क) जम्मा भवन संख्या :-
ख) कक्षा कोठाहरू :-
- २) फोहर व्यवस्थापन :- क) संकलन र विसर्जन
ख) संकलन तर विसर्जन हुदैन
- ३) विज्ञान प्रयोगशाला :-
प्रयोग सामग्रीहरू क) प्रयाप्त ख) अपुग ग) काम चलाउ
- ४) खानेपानीको अवस्था :- क) प्रयाप्त ख) अपुग ग) नभएको
क) सिमेन्टीको टेङ्गीली. क्षमता
ख) प्लाष्टिकको टेङ्गी.....ली. क्षमता
- ५) खानेपानीको शुद्धता :- क) शुद्ध गरी वितरण ख) फिल्टर नगरी वितरण
- ६) शौचालयको अवस्था :- क) पक्की ख) कच्ची
- ७) खेलमैदान :- क) छ ख) छैन
- ८) तारवार वा पर्खाल :- क) छ ख) छैन
- ९) कक्षाकोठाको अवस्था :- क) उत्तम ख) ठिकै ग) अध्यारो
- १०) विद्यार्थीको बसाईको अवस्था :- क) अधिक ख) मध्यम ग) थोरै
- ११) चमेना गृह :- क) छ ख) छैन
- १२) शैक्षिक सामग्री :- क) छ ख) छैन
- १३) अतिरिक्त क्रियाकलाप सामग्री :- क) प्रयाप्त ख) अपुग ग) छैनन्
- १४) पुस्तकालय :- क) छ ख) छैन
भए किताब संख्या :-
- १५) प्र.अ. कोठा :- क) छ ख) छैन
- १६) स्टाफ रुम :- क) छ ख) छैन

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिका

अनुसूची - २

अभिभावकका लागि अन्तरवार्ता प्रश्नावली

अभिभावकको नाम :-

ठेगाना :

लिङ्ग :-

उमेर :-

शैक्षिक योग्यता :-

हस्ताक्षर :-

तपाईंको बालबच्चाको पढाइप्रति सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

२) तपाईंको विचारमा गुणस्तरीय शिक्षा भनेको के हो ?

३) तपाईंले यस विद्यालयमा आफ्ना बालबालिक पढाउनुको मुख्य कारण के हो ?

४) विद्यालयको शिक्षालाई गुणस्तरीय बनाउन के के उपाय अपनाउनु पर्ला जस्तो लाग्छ ?

५) तपाईं बस्ने टोलबाट संस्थापगत विद्यालयमा विद्यार्थी बढि पढ्न जान्छन् कि सामुदायिक विद्यालयमा ?

६) महिनाको कति पटक आफ्ना बालबालिकाको पढाइको बारेमा बुझ्न जानुहुन्छ ?

७) आफ्नो बालबालिकालाई कति कक्षा सम्म पढाउने लक्ष्य राख्नुभएको छ ?

८) विद्यालयमा के के सुधार भए हुन्थ्यो जस्तो लाग्छ ?

९) विद्यालयको सुधारको लागि तपाईंले केही योगदान गर्नु भएको छ ?

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिका

अनुसूची - ३

प्रधानाध्यापकका लागि प्रश्नावली

प्र.अ. को नाम :-

उमेर :-

अनुभव :-

योग्यता :-

विद्यालयको नाम :-

१) तपाईं यस विद्यालयमा प्र.अ. हुनुभएको कति वर्ष भयो ?

.....

२) तपाईंको विद्यालयमा कति शिक्षक शिक्षिका र कर्मचारी छन् जसमध्ये कति सामुदायिक दरबन्दीमा र कति निजी श्रोतमा छन् ?

.....

३) तपाईंको विद्यालयमा जम्मा कति विद्यार्थी संख्या रहेको छ ?

.....

४) विद्यालय व्यवस्थापन समितिले तपाईंलाई कस्तो सहयोग गरेका छन् ?

.....

५) तपाईंको विचारमा गुणस्तरीय शिक्षा भनेको के हो ? गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न विद्यालयले के के कुरामा ध्यान दिनु पर्ला ?

.....

६) विद्यालयको अनुगमनमा को को आउँछन्, के यो प्रकृया नियमित छ ?

.....

७) तपाईंले शिक्षकको अनुगमन गर्नु हुन्छ कि हुदैन ?

.....

८) विद्यालयको प्र.अ. संग धेरै शिक्षकहरू खुसि हुदैनन्, तपाईंका शिक्षक तथा कर्मचारी कतिको खुसि छन् ?

.....

९) विद्यालयको पढाईको स्तर अब्ज माथि उठाउन के के गर्न पाए राम्रो हन्थ्यो जस्तो लाग्छ ?

.....

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिका

अनुसूची - ४

विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरूको लागि अन्तरवार्ता प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :-

लिङ्ग:-

अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिको नाम :-

उमेर :-

ठेगाना :-

पद :-

१) तपाईं यस विद्यालयको व्यवस्थापन समितिको कुन पदमा हुनुहुन्छ ?

.....

२) अन्य विद्यालयको भन्दा यस विद्यालयको शैक्षिक स्तर कस्तो छ ?

.....

३) यस विद्यालयको प्र.अ. को ब्यवहार कस्तो रहेको पाउनु भयो ?

.....

४) यस विद्यालयका शिक्षकहरू पढाउन कत्तिको लगनशिल भएको पाउनु भयो ?

.....

५) तपाईं विद्यालयको अनुगमन महिनामा कति पटक गर्नुहुन्छ ?

.....

६) तपाईंले विद्यालयको लागि भौतिक ब्यवस्था के के गर्नुभयो ?

.....

७) तपाईंको विचारमा विद्यालयलाई ब्यवस्थापन गर्न कुन कुन पक्षमा सुदृढ गर्नुपर्ला ?

.....

८) राम्रो शिक्षक कर्मचारीलाई पुरस्कृत गर्नुभएको छ ?

.....

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिका

अनुसूची - ५

विद्यार्थीका लागि प्रश्नावली

विद्यार्थीको नाम :-

ठेगाना :-

विद्यालयको नाम :-

लिङ्ग:-

उमेर :-

कक्षा :-

हस्ताक्षर :-

तलका प्रश्नहरूको बारेमा लेखेर उत्तर दिन अनुरोध छ ।

१) तिम्रो पढ्ने कक्षाकोठामा कति जना विद्यार्थीहरू छन् ?

.....

२) तिम्रो विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलाप गरिन्छन् कि गरिदैनन् ?

.....

३) शिक्षकहरूले पाठ पढाउँदा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्नुहुन्छ कि हुदैन ?

.....

४) तिमिलाई पढाउने गुरुहरूले गृहकार्य दिनुहुन्छ कि हुदैन ?

.....

५) तिमिलाई तिम्रो गुरुहरूले कस्तो व्यवहार गर्नुहुन्छ ?

.....

६) विद्यालयको पढाईको स्तर अब राम्रो बनाउन के के गर्नुपर्ला

.....

७) तिमि कुन श्रेणीमा पास भयौ ?

.....

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिका

अनुसूची – ६

शिक्षकका लागि प्रश्नावली

शिक्षकको नाम :-

ठेगाना :-

विद्यालयको नाम :-

लिङ्ग:-

उमेर :-

शैक्षिक योग्यता :-

हस्ताक्षर :-

१) तपाईं यस विद्यालयमा अध्यापन गर्नु भएको कति वर्ष भयो ?

.....

२) तपाईं कुन विषय पढाउनु हुन्छ ? पढाउने क्रममा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग अनिवार्य
ठान्नुहुन्छ कि ठान्नेहुदैन ?

.....

३) विद्यालयमा पुस्तकालयको व्यवस्था कस्तो छ ?

.....

४) तपाईंको अनुगमनमा को को संलग्न भएको पाउनु भएको छ ?

.....

५) गुणस्तरीय शिक्षा भनेको के होला ? राय व्यक्त गर्नुहोस् ।

.....

६) तपाईंको विचारमा विद्यालय व्यवस्थापन गर्न कुन कुन पक्षमा सुधार गर्नुपर्ला ?

.....

७) तपाईं दैनिक कति घण्टी पढाउनु हुन्छ ?

.....

८) विद्यार्थी असफल हुनु भनेको कसको कमजोरी जस्तो लाग्छ ?

.....

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिका

अनुसूची - ७

अध्ययनमा संलग्न शिक्षकको विवरण

क्र.सं.	शिक्षकको नाम थर	विद्यालयको नाम	कैफियत
१	श्री दुर्गाराज भट्टराई	श्री मेची इङ्लिस स्कुल फिदिम	
२	श्री विमला विष्ट	श्री मेची इङ्लिस स्कुल फिदिम	
३	श्री लक्ष्मीप्रसाद मिश्र	श्री नयाँ नमूना मा.वि. फिदिम	
४	श्री लुना सुवेदी	श्री नयाँ नमूना मा.वि. फिदिम	
५	श्री प्रेमप्रसाद भण्डारी	श्री सुखबोध मा.वि. जोरसाल	
६	श्री खिला अधिकारी	श्री सुखबोध मा.वि. जोरसाल	
७	श्री लता रिजाल	श्री सिद्धेश्वरी उ.मा.वि. भारपा	
८	श्री खेमराज ओझा	श्री सिद्धेश्वरी उ.मा.वि. भारपा	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन र प्रश्नावली (२०६७)

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिका

अनुसूची - ८

प्र.अ. र वि.व्य.स. अध्यक्षहरुको नामावली

क्र.सं.	प्र.अ. तथा वि.व्य.स. अध्यक्षको नाम थर	पद	विद्यालयको नाम	कैफियत
१	श्री पारस राई	प्र.अ.	श्री मेची इङ्लिस स्कुल फिदिम	
२	श्री सिता सेलिङ	अध्यक्ष	श्री मेची इङ्लिस स्कुल फिदिम	
३	श्री टंकप्रसाद मिश्र	प्र.अ.	श्री नयाँ नमूना मा.वि. फिदिम	
४	श्री दिपकप्रकाश बास्कोटा	अध्यक्ष	श्री नयाँ नमूना मा.वि. फिदिम	
५	श्री गोपालप्रकाश तुङ्गाना	प्र.अ.	श्री सुखबोध मा.वि. जोरसाल	
६	श्री सोमनाथ भण्डारी	अध्यक्ष	श्री सुखबोध मा.वि. जोरसाल	
७	श्री तीर्थराज तिमिसना	प्र.अ.	श्री सिद्धेश्वरी उ.मा.वि. भारपा	
८	श्री गणेशप्रसाद योडहाड	अध्यक्ष	श्री सिद्धेश्वरी उ.मा.वि. भारपा	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन र प्रश्नावली (२०६७)

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा विद्यालय व्यवस्थापनको भूमिका

अनुसूची - ९

कक्षागत विद्यार्थी विवरण २०६७

कक्षा	नर्सरी		एलकेजी		युकेजी		कक्षा १		कक्षा २		कक्षा ३		कक्षा ४		कक्षा ५		कक्षा ६	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
मेची	३४	४२	३१	३०	३०	३०	३१	३९	३२	३३	३५	३६	२४	२३	२८	२६	३१	२९
नयाँ नमुना	२७	२६	२७	२६	२४	२४	२६	२५	२५	२५	२७	२६	२४	२४	२३	२४	४६	४६
सुखबोध							६२		४३		४७		३४		२९		६०	
सिद्धेश्वरी							६७		५५		४४		५२		५३		६८	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन र प्रश्नावली (२०६७)